

**УКРАЇНСЬКЕ
МОВОЗНАВСТВО**

23

2001

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ISSN 0320-3077

Українське МОВОЗНАВСТВО

Міжвідомчий
науковий
збірник

Засновано 1973 року

Випуск 23

Київ
Видавничо-поліграфічний центр
"Київський університет"
2001

Редакційна колегія *Н.П.Плющ*, канд. філол. наук, доц. (відп. ред.); *Л.А.Алексієнко*, канд. філол. наук, доц.; *П.П.Плюсенько*, д-р філол. наук, проф.; *Л.П.Гнатюк*, канд. філол. наук, доц.; *А.П.Прийменко*, д-р філол. наук, проф.; *Н.В.Гуйванюк*, д-р філол. наук, проф.; *С.Я.Єрмоленко*, д-р філол. наук, проф.; *А.П.Загнітко*, д-р філол. наук, проф.; *М.П.Кочерган*, д-р філол. наук, проф.; *І.В.Козленко*, канд. філол. наук, доц. (відп. секр.); *І.К.Кучеренко*, д-р філол. наук, проф.; *Л.І.Мацько*, д-р філол. наук, проф.; *А.К.Мойсієнко*, д-р філол. наук, проф.; *О.Д.Пономаріо*, д-р філол. наук, проф.; *Є.С.Резушевський*, д-р філол. наук, проф.; *В.Ф.Чемес*, канд. філол. наук, доц.; *В.В.Чумак*, канд. філол. наук, доц.

*Затверджено вченою радою
філологічного факультету
29 жовтня 2000 року*

Адреса редакційної колегії: 03017, Київ, б-р Тараса Шевченка, 14, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології, тел. 221-02-49.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, імен власних та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

ЛЕКСИКА І СЕМАНТИКА

*Надія Ашиток,
Дрогобицький педагогічний університет*

Внутрішня форма слова у семантичній структурі слова

Теза про необов'язковість мотивування слова через його внутрішню форму (ВФ) поширена у мовознавстві. Пояснення процесів втрати внутрішньої форми слова (а отже, його мотивації) пов'язується з такими причинами, як негативна роль мотивуючої ознаки для розвитку логічного мислення (О.О.Потебня, В.О.Богородицький, М.Докуліл, А.І.Мовсеян та ін.), для більш ефективної сполучуваності з іншими словами (О.І.Блінова), для розширення асоціативності слова (Ш.Баллі). У деяких роботах відзначається позитивність втрати внутрішньої форми слова, що зумовлює більшу інтенсивність таких процесів, як "прогрес розумової діяльності", "економію духовних сил" (В.О.Богородицький).

Проблеми еволюції внутрішньої форми слова цікавили багатьох мовознавців, починаючи з В.Гумбольдта, А.Марті, О.О.Потебні, що розглядали її в онтологічному та філогенетичному аспектах. О.О.Потебня, зокрема, вважав, що через внутрішню форму слова лежить шлях до його понятійності й одночасно до символічності: розвиток внутрішньої форми слова – це рух від чуттєво-безпосереднього до умовно-символічного, від триелементної структури слова: зовнішній знак, внутрішній знак (або уявлення) і значення – до двоелементного: зовнішнього знака і значення¹. Втрата внутрішньої форми слова розглядалась як еволюційна необхідність. Оскільки ця втрата ніяк не впливала на повноцінність мовного знака, який, за термінологією О.О.Потебні, із триелементного стає двоелементним, то, природно, виникає питання про місце внутрішньої форми у семантичній структурі слова.

Позиція внутрішньої форми у структурі слова визначається мовознавцями по-різному. На думку Є.М.Галкіної-Федорук, внутрішня форма не пов'язана ні зі значенням, ні з його поняттям². Подібний погляд на внутрішню форму слова у В.А.Звегінцева, який писав, що

образний характер внутрішньої форми слова не визначає ні функціонування, ні смисловий розвиток слів¹.

У сучасній мовознавчій літературі найчастіше внутрішню форму слів розглядають як компонент лексичного значення. Наприклад, Л.О.Новиков вважає, що внутрішня форма слова – це мотивуюча особлива ознака назви (імені). Ю.С.Маслов зауважував, що мотивування недоцільно називати формою, хоча б і внутрішньою, а включати його до складу змісту слова як необов'язкового, але можливого компонента, пов'язаного так чи інакше з концептуальним ядром лексичного значення, а також з емоційним забарвленням⁴. І.А.Стернін відзначав, що внутрішня форма слова повинна бути віднесена до денотативного компоненту значення слова тому, що вона характеризує денотат⁵.

Визначення компонентів значення у нашому дослідженні ґрунтується на визнаній у сучасній лінгвістиці концепції ієрархічності розподілу семантичних компонентів у семантичній структурі слова: на поняттях "інтенціонал" і "імплікаціонал", відомих у сучасному мовознавстві (ці терміни використовуються у працях І.В.Арнольд, С.Д.Кацнельсон, В.М.Никитевич та ін.). Кожний компонент концептуальної структури співвідноситься з ієрархічно упорядкованою великою кількістю компонентів у багатоплановому семантичному угрупованні, у центрі якого знаходяться ядерні семи (інтенціонал), що утримують імплікаційні (периферійні) семи⁶. Розгляд багатопланової семантичної структури мовних одиниць, зумовлений дослідницькими намірами, оскільки ВФ слова у процесі свого виникнення і функціонування базується на ієрархічно організованих семантичних структурах вихідного і похідного ЛСВ.

ВФ слова, як першообраз, перенесений у слово, базується на складниках слова як виразниках якісно своєрідної семантики, що створюють "семантичний моноліт – слово"⁷. Зміст ВФ слова – це вербалізована інформація про наявність спільних ознак у порівнюваних предметів, проте подається така інформація "не прямо, а ніби натякаючи на них (на ці ознаки – Н.А.), вказуючи на певний предмет або дію, що мають відношення саме до цієї ознаки"⁸. Проліструємо утворення ВФ слова конкретними прикладами. Українське діалектне латуня "рідка страва" базується на первинному ЛСВ латуня

ра "їжа для собак", який походить із східнороманських мов: молдавського лэтурь "помиї" чи румунського lățuri "me same", які у свою чергу пов'язані з латинським lavaturae "me same". У даному випадку ВФ слова виникла з урахуванням ступеня густоти, "неякісності" порівнюваних явищ, а також з урахуванням того, що дані реалії мають відношення до харчових продуктів. Перелічені семи на правах гіперсем входили до складу інтенціоналів первинного та вторинного ЛСВ. Наведемо інший приклад. У російських смоленських говорах відоме слово архалук "недалека людина", яке утворене за допомогою ВФ слова **архалук** "погано пошитий чи забруднений одяг", що у свою чергу розвинулось від **архалук** "короткий домашній одяг", похідного від азербайджанського **архалік** "короткий нижній одяг у чоловіків і жінок" з протюркським коренем-основою **-ар-** – "спина" з турецького **arkalik** "під безрукавки". Семантичне перенесення у смоленських говорах відбулось за негативною оціночною ознакою "будь-що низького татунку, погане, негодяще". Оціночна сема складала гіпосемну структуру інтенціоналів первинного і вторинного ЛСВ.

Ознаки денотативного характеру, що визначаються за допомогою ВФ слова, "зберігають знання про об'єкти фізичного світу, їх диспозиційно-просторову і речову характеристику"⁹. Ці ознаки, формуючи спільний для первинного та вторинного ЛСВ семантичний компонент, який виступає як базовий у складі семантичної структури вторинного ЛСВ, сприймаються як актуальні. Дана актуалізація підтримана матеріальною формою вираження: у процесі зіставлення двох онтологічно неоднорідних об'єктів використовувався для їх визначення тотожний звуковий комплекс. Закріплення цих ознак у лексико-семантичній структурі слова через їх відображення в актуалізованому семантичному компоненті, а також через матеріальну (звукову) форму вираження цього компонента відіграє важливу роль у процесі сприйняття даних ознак як невід'ємних, обов'язкових характеристик відповідного явища.

ВФ слова актуалізує перш за все денотативну ознаку, на базі якої формується спільний для твірного і похідного ЛСВ семантичний компонент, що входить як актуальний складник до інтенціональної структури вторинного ЛСВ. У таких випадках можна говорити про номінативні властивості ВФ слова. Наприклад, у буковинських говірках назва **капа**

"коронка зуба" утворена на базі ВФ капа "покривало". Слово походить через польське посередництво від пізнолатинського сарра "вид чоловічого убору". Сформований вторинний ЛСВ шляхом метафоричного перенесення, у процесі якого актуалізувалась епітета для твірного і похідного ЛСВ семантична структура "те, чим можна що-небудь накрити". Вторинний ЛСВ має власний, якщо порівнювати його з назвою-джерелом, номінативний зміст. У процесі його утворення із інтенціоналу первинного ЛСВ була вилучена гіперсемна структура і замінена іншою. Спільність між семантичними структурами первинного і вторинного ЛСВ продовжує зберігатись на гіпо-гіпосемному рівні і представляє собою згадану вище актуалізовану у даних ЛСВ структуру. Завдяки семантичній спільності між первинним і вторинним ЛСВ, наявності у них тотожної фонетичної структури, усвідомлення їх як явищ генетично пов'язаних між собою, можливість визначити напрям лексико-семантичного розвитку, а отже, можливість кваліфікувати один із них як твірний, а інший – як похідний від нього, дозволяє згадані ЛСВ розглядати як складники такої лексико-семантичної єдності, якою є полісемантичне слово.

У зв'язку з тим, що ВФ слова здатна виконувати, нарівні з номінативною, ще й кваліфікативну (характеризуючу) функцію, вона являє собою також інформацію про зіставлення явищ на основі цієї функції. Для ВФ вище згаданих ЛСВ латура і архалук, утворених шляхом метафоричного перенесення на основі реалізації принципу фіктивності "як нібито", властива і номінативна, і характеризуюча функції. ЛСВ латура визначається не тільки "рідка страва", через наявність ВФ слова ця страва характеризується як їжа для собак, а отже, страва оцінюється як несмачна, неякісна: така, яку не слід вживати людині. Назвою архалук визначається не тільки недалека, нетямуща людина, завдяки наявності у лексико-семантичного варіанта ВФ ця людина характеризується за інтелектуальними здібностями, а саме – як людина, у якої не вистачає розуму, як рукавів у безрукавки. Кваліфікативність – одна із основних ознак ВФ слова. Якщо не виникає необхідність використовувати її як характеризуючий засіб, ВФ слова стає неактуальною і перестає усвідомлюватися. Навіть у випадку, коли зберігається семантичний зв'язок із вторинним ЛСВ, ВФ слова, втрачаючи кваліфікативну функ-

цію (через те, що відбувається актуалізація номінативної структури вторинного ЛСВ), залишається поза увагою мовців.

У наведених вище прикладах розглядалась "жива" ВФ слова, коли між ЛСВ полісема на конкретному синхронному зрізі встановлюється семантичний зв'язок, а не про етимологічну ВФ слова, що, як і будь-яке інше мовне явище, може бути застарілою, а то і повністю затемненою. При архаїзації семантичного зв'язку між ЛСВ спостерігається перенесення семантичного компонента, актуалізація якого здійснювалась через ВФ слова, з однієї позиції в іншу у межах семантичної структури конкретної назви. Наприклад, можливий перехід такої структури з інтенціоналу ЛСВ у його імплікаціонал. Викладене можна проілюструвати словом **стріляти**, у семантичній структурі якого сема "*випускати стріли*" входить до складу імплікаціоналу і є одним із проявів інтенціональної (ядерної) семи "*стріляти із будь-якої зброї*". Мертвою ВФ слова слід вважати тоді, коли семантичний зв'язок між твірною та похідною ЛСВ руйнується і на даному історичному етапі не усвідомлюється. Втрата ВФ слова (повна чи часткова) може бути викликана різними причинами: суттєвими еволюційними змінами реалії, що визначається з її допомогою, втратою у конкретному мовному середовищі твірною ЛСВ, який може бути замінений іншим споконвічним або запозиченим словом, а також у процесі запозичення, коли при переході слова із одного мовного середовища в інше, ВФ слова втрачається. Проілюструємо останній із згаданих випадків втрати ВФ слова. У південнолемківських говорах відоме слово **лапсари** "*штиблети*". Між цим словом і його етимом немає живого семантичного зв'язку через те, що цей етимон знаходиться у іншій мовній системі – у даному випадку – в угорській мові, у якій слово **lapszar** має значення "*литка*". Не усвідомлюється представниками південнолемківської говірки і семантичний зв'язок відомого для них слова з угорським **szar** "*халява*", у семантичному і дериваційному планах пов'язаного із згаданим угорським словом. Наведений приклад може підтверджувати думку: у зв'язку з тим, що ВФ слова виникає тільки на основі зіставлених ЛСВ у межах полісема, які актуально не усвідомлюються мовцями, на її семантичний зміст не має безпосереднього впливу етимологічна база, якщо вона ніяк не взаємодіє з семантичним складом похідного ЛСВ.

ВФ слова не входить ні в семантичне ядро вторинного ЛСВ, не представлена вона і на її семантичній периферії, хоча на її основі сформовані і те, і інше. Слово повноцінно існує і коли ВФ втрачається, хоча при цьому і відчувається істотна семантична втрата. Для визначення місця ВФ слова у структурі полісемантичного слова, а вона існує саме у структурі таких слів, доцільно як спосіб дослідження використати теорію фреймів (9). Хоча дана теорія і викликається надбанням сучасного мовознавства, схожі думки висловлював у свій час О.О.Потебня, який вважав: "Аперцепція є участь дуже сильних уявлень" у будові нових думок, але у чому ця сила, що формує більшу чи меншу легкість впливу уявлень на нові або поновлені у свідомості сприйняття? Таке питання (...) допускає переконання, що виникає завдяки досвіду: висловлюючись метафорично, все у душі знаходиться не на одному плані, але або висунуте вперед, або залишається позаду¹⁰. Полісем може бути представлений як багатоярусне лексико-семантичне утворення (лексико-семантичний фрейм полісема), на кожному із ярусів фрейму знаходиться окрема назва, для якої властивий своєрідний зміст з складною семантичною структурою. Між ЛСВ, що знаходяться на різних ярусах, виникають складні відносини, завдяки яким один із них використовується як базовий для виникнення і функціонування іншого. ЛСВ у внутрішньої форми слова, який ми визнали як первинний, може сприйматися лише у процесі взаємодії первинного і вторинного ЛСВ. ВФ слова усвідомлюється при наявності "живого" семантичного зв'язку, "містка" між лексико-семантичними варіантами. При втраті ВФ слова ні первинний, ні вторинний ЛСВ не страждають: семантичний "місток" не входив до складу семантичної будови жодного із них. Проте така втрата не проходить безслідно. ВФ слова – первинний ЛСВ, що служив базою для виникнення вторинного ЛСВ і його активним фоном у процесі функціонування, – був важливим компонентом побудови полісемантичного слова. Втрата ВФ слова не вплинула істотно ні на первинний, ні на вторинний ЛСВ, які відносно автономні (у складі полісема і при наявності ВФ слова вони могли цю форму не активізувати). Втрата ВФ слова призвела до втрати полісемантичного слова, яке без ВФ слова зникло і на його базі утворились гомогенні омоніми. Таким чином, з'ясувати місце ВФ слова потрібно не у межах одного ЛСВ, хоча на її основі формується і функціонує один із лексико-семантичних варіантів – похідний, ВФ у слові потрібно розглядати як окремий компонент полісема, що складається із двох або більше ЛСВ.

ВФ слова не є окремим фрагментом первинного ЛСВ. ВФ слова – це весь первинний ЛСВ, на базі якого виникає вторинний ЛСВ шляхом надання другій назви першої. Семантичне формування вторинного ЛСВ відбулось на основі відштовхування від семантичної структури ЛСВ-джерела. Причому, у семантичному формуванні вторинного ЛСВ однаково важливі як семантична спільність між ними, так і структури, що їх диференціюють. А отже, щоб викласти зміст ВФ слова, потрібно викласти весь зміст первинного ЛСВ. Визначення однієї або кількох ознак, на базі яких виникає складна семантична взаємодія, завдяки якій кваліфікується первинний ЛСВ як ВФ слова, абстракція, яка має сенс лише тому, що нами у такий спосіб визначаються мотиваційні ознаки – риси, що кваліфікуються як найбільш яскраві, важливі для характеристики зіставлених реалій.

ВФ слова відіграє важливу роль не тільки у процесі виникнення нового ЛСВ, вона впливає і на процес його функціонування, оскільки зіставлення онтологічно неоднорідних явищ як фіктивно однорідних (а завдяки наявності полісемів таке зіставлення можливе) є одним із засобів узагальнення і абстрагування людської свідомості. Необов'язковість семантичного "містка" між ЛСВ не виключає важливість, унікальність такого мовного феномену, як ВФ слова, якщо тільки можна назвати унікальним явище, що властиве всім природним мовам.

Навіть при втраті ВФ слова ми можемо досліджувати результати її дії – у мовному користуванні лишається сформований на її базі вторинний ЛСВ, а отже, лишається у користуванні матеріально виражений мовний знак, запозичений у ЛСВ-джерела. Як результат взаємодії, ВФ слова лишається у складі вторинного ЛСВ, що був сформований у процесі взаємодії вихідного і вторинного лексико-семантичних варіантів, як семантичний компонент, колись спільний для обох ЛСВ, що після втрати ВФ слова перестав усвідомлюватися як окрема семантична структура. Образно говорячи, "жива" ВФ слова дозволяла розрізняти у складі вторинного ЛСВ семантичну спільність, що може бути прирівнена до кореневої морфеми. Втрата ВФ слова, яку можна прирівняти до втрати твірного слова, неминуче призвела до лексико-семантичної непохідності вторинного ЛСВ.

¹Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1916. С.115; ²Галкина-Федорук Е.М. Слово и понятие в свете учения марксизма-ленинизма // Вестник ЛГУ. – 1951. – № 9. – С. 75-79; ³Заслущен В.Л. Семасиология. – М., 1957; ⁴Маслов Ю.С. Введение в языковедение. М., 1975. С. 138; ⁵Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова. Воронеж, 1979; ⁶Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – К., 1988. – С. 60-61; ⁷Голянич М. Внутрішня форма. Художній контекст. – Коломия, 1997. – С. 15; ⁸Голянич М. Там само; ⁹Васильев В.І. Динамический аспект значения слова // Психологические проблемы фонетики и лексики. – Калинин, 1989; ¹⁰Потебня А.А. Мысль и язык. – М., 1999. – С. 104.

*Олена Гапченко,
Київський університет*

Вплив тезаурусних чинників на внутрішню форму номінативних одиниць

Між навколишнім світом і його відображенням у мові немає повної тотожності, але між ними обов'язково існує співвіднесеність, без якої мова не могла б виконувати свого комунікативного призначення. Мовна одиниця є результатом взаємодії, взаємовпливу різних світів – світу фізичного, реалії якого сприймаються органами чуття людини, внутрішнього, психічного світу особистості, світу її емоцій, оцінок, роздумів, моральних цінностей, а також "світу знання"¹. В процесі вибору вербальних засобів для мовної поведінки у конкретній ситуації людина спирається на свої сформовані в минулій практиці знання, на свою "картину світу".

Нові реалії світу закріплюються у свідомості людини шляхом їх пов'язування з уже відомими об'єктами дійсності. Цей процес зумовлений аперцептивним характером людського мислення. Аперцепція (тобто залежність сприйняття нового від минулого досвіду, від загального змісту психічної діяльності людини та її індивідуальних особливостей) – невід'ємний компонент процесу породження і функціонування номінативних одиниць. Причому дуже важко розмежувати власне семантику і знання про світ, які складають позамовний досвід носія мови – межа між цими поняттями мінлива і визначається мовною індивідуальністю.

© О.Гапченко, 2001

Вербальні одиниці, будучи відбитком суспільної практики мовців, утримуються в індивідуальній свідомості носія мови за допомогою різних асоціативних зв'язків, які формуються на основі його особистого досвіду, культурних уявлень, національної, професійної, соціальної, вікової, статевої належності, мовного середовища. При цьому слід враховувати, що у спілкуванні особистість виступає у певній соціальній ролі як член якоїсь соціальної групи. У кожному національному мовному колективі існують групи (за віком, родом занять, рівнем освіти, культурно-етичними особливостями тощо), члени яких характеризуються певними соціальними, професійними, етнічними та іншими стереотипами буденної свідомості. Існування таких соціально (професійно і т. ін.) зумовлених образів-стереотипів, які визначають хід номінативних процесів, доводиться результатами експериментальних досліджень. Використовуючи окремі вербальні знаки, людина пов'язує з ними "не лише свою особисту емоційну оцінку (яка може бути й відсутньою), але й емоційну оцінку, що склалася у спілкуванні членів соціальних груп і була сприйнята особистістю в процесі спілкування, але поза межами свого власного конкретного суб'єктивного досвіду"².

Результати психолінгвістичних досліджень підтверджують й думку О.О.Потебні про те, що фонові знання особистості значно впливають на її світосприймання, формування мовної свідомості, засвоєння мовного матеріалу, осмислення мовних одиниць. На механізми утворення мовних (вторинних) асоціацій впливають первинні за своєю природою інгерентні асоціації, які безпосередньо відображають реальну дійсність. Осмислення номінативних одиниць можливе за умови, якщо вони розумітимуться не самі по собі, а як елементи, введені в певну ситуацію, в певну предметно-тематичну сферу. Психолінгвістичні експерименти переконливо доводять, що пропонуване інформантам слово негайно включається до "контексту" попереднього досвіду індивіда і що так зване "позаконтекстне" значення слова як соціально усвідомлюваний факт завжди пов'язане з певними видами комунікативних ситуацій.

Комунікативне оточення, яке певною мірою відтворює соціально-демографічну диференціацію суспільства, формує тезаурус носія мови, що являє собою "відкриту рухому систему значень, яка зберігається у пам'яті індивіда й організована за принципом: від загального до часткового всередині певної сфери вживань"³.

Мовна диференціація соціуму багато у чому подібна до соціально-демографічної, але має свої особливості, тому що "тезаурус носія мови певної професії або фахівця в певній галузі знань значно виходить за межі цієї професії (галузі знання) у сферу інших професій (галузей знання), якими як такими цей носій мови не володіє"⁴. Те саме можна сказати й про тезаурусні особливості носіїв мови різного віку, статі, сфери інтересів тощо.

Крім соціальних, професійних, освітніх та інших соціально-демографічних груп, у національному колективі можна виділити й так звані *семіотичні* групи мовців у залежності від їхнього типу комунікативно-пізнавальної діяльності. Семіотичні групи – це "групи людей, що мають відносно спільний тезаурус (у межах певної мовної підсистеми) й певний комплекс семіотичних умінь та навичок (тобто вмій цим тезаурусом оперувати)"⁵. Т.М.Дрідзе виділила такі чинники, що визначають належність носія мови до тієї чи іншої семіотичної групи: "1) володіння елементами загальнонародної мови в цілому і(або) певною системою значень цієї мови, вельми характерної для тієї мовної підсистеми (підмови), яка обрана дослідником за початок відліку; 2) володіння елементами тексту, що сприймається (тлумачиться) або створюється; 3) володіння способами оперування вищеназваними елементами"⁶.

Дослідити вірогідність впливу "рольової" диференціації суспільства на специфіку використання мовних засобів було метою проведеного вільного асоціативного експерименту. До участі в експерименті залучалися інформанти у віці від 18 до 60 років з вищою, неповною вищою, початковою вищою, середньою спеціальною освітою різного профілю, а також групи школярів (9-10 й 14-16 років) із різних регіонів України.

Експеримент проводився у вигляді письмового опитування. При укладанні анкет бралася до уваги соціологічна специфіка вивчення семіотичних груп, необхідність урахування соціального фону, середовища

спілкування інформантів, що зумовило введення до анкети деяких запитань, пов'язаних із з'ясуванням певних соціально-демографічних характеристик учасників експерименту (національність, місце народження, місце постійного мешкання, рідна мова, рівень володіння іншими мовами, вік, освіта та її специфіка, професія, хобі та ін.).

Серед завдань експерименту було виявлення типових асоціацій, які відображають "рольову" диференціацію суспільства та впливають на соціальну специфіку використання мовних засобів, а також визначення на підставі аналізу отриманих асоціацій екстралінгвістичних (соціально-прагматичних) чинників, що впливають на розвиток номінативних процесів, використання багатозначних номінативних одиниць носіями мови й визначають їхнє місце у структурі асоціативно-вербальних мереж і внутрішнього лексику носіїв мови.

Отримані асоціативні реакції відображають індивідуальні особливості носіїв мови й водночас когнітивні структури, які стоять за мовними значеннями.

Проведений психолінгвістичний експеримент дає підставу говорити про можливість впливу професії на асоціативне поле мовної особистості. Можна відзначити існування певних мовних стереотипів у членів різних професійних груп, що виявляється в особливостях сприйняття і використання ними номінативних одиниць. Простежується вплив професії інформантів на сприйняття ними багатозначного слова й вибір найбільш актуального співзначення.

Серед асоціативних реакцій інформантів на запропоновані стимули, що являли собою загальнозживані слова з широким діапазоном значень, відомих усім носіям мови, фіксуються як спільні для представників різних професій, так і характерні, "професійно марковані". Так слово **вікно** викликало як спільні для представників усіх професійних груп асоціативні реакції (*скло, чисте, прозоре, велике*), так і специфічні: у розкладі (в анкетах викладачів і студентів), *дисплей, екран, програмна оболонка, Windows* (інформанти з освітою економічного і технічного профілю, робота яких пов'язана з ПК). Слово **диск** збуджує спільні асоціації *лазерний, касета, компакт, плеср, комп'ютер, ПК, спорт* й специфічні *магнітні, вінчестер, хард, дисковод, дискета, Інтернет* (користувачі ПК), *частина хребта людини, мануал* (інформанти з медичною

освітою). Асоціативна реакція *творити* на стимул *миша* присутня в анкетах представників різних професій, реакції *миленьке, сіре* частіше зустрічаються у представників гуманітарного напрямку, в інформантів, пов'язаних з використанням ПК, переважають реакції *комп'ютерна, курсор, прилад, маніпулятор, монітор, сканер, принтер*.

Іноді інформанти наводять кілька значень слова-стимулу – загальновідоме (-і) й специфічне (-і). Це, з одного боку, показує рівень володіння інформантом "усім полем стійких лексико-семантичних варіантів слова" (тому що "він може бути знайомим лише з уживанням слова (за подібністю ознак) в одній з мовних підсистем, і це природно, рівень знань вельми обмежений", а, з іншого, дає змогу зробити певні висновки про "ступінь володіння індивідом елементами тезаурусу, що вивчається, про деякі його семантичні вміння"⁷.

У той же час аналіз матеріалу дає підставу говорити про існування певного внутрішнього зв'язку між співзначеннями, мотивації, яка лежить в основі використання носіями мови тієї чи іншої номінативної одиниці.

Нерідко для називання специфічних предметів або явищ у підмовах використовуються семантичні деривати загальноживаних слів, які набувають специфічних значень, своєрідної "професійної конотації".

Терміни, що виникли на базі рідної мови, часто зберігають внутрішню форму і, отже, можуть мати емоційно-експресивне забарвлення. Деякі дослідники висловлюють думку, що в результаті численного використання терміна його емоційно-експресивне наповнення "вивітрюється"⁸. Внутрішня форма слова, яка усвідомлюється носіями мови, допомагає їм сприймати значення слів, запам'ятовувати й застосовувати професійну та термінологічну лексику.

Номінативні процеси комунікативної діяльності у виробничому середовищі психологічно мотивовані: номінація диктується об'єктивною необхідністю назвати предмет або явище, з якими носій мови стикається у своїй виробничій діяльності, й має предметно мотивований характер.

Прагматична важливість мотивованості у процесі термінологічної номінації підкреслюється О.І.Бліновою: "Слід максимально викори-

стовувати функціональне навантаження внутрішньої форми слова-терміна й бережно ставитися до чинника його мотивованості, бо вдало обрана при створенні терміна внутрішня форма може слугувати знаряддям пізнання й розвитку наукового поняття¹⁹.

На деякі слова-стимули даються реакції, які можна охарактеризувати як професійно зумовлені (або такі, що відображають виробничі ситуації). Так, наприклад, серед асоціативних реакцій медиків можна виділити такі, що свідчать про актуалізацію характерних саме для представників цієї професії співзначень загальновідомих багатозначних слів (**дефіцит** – *пульсу, імунodefіцит, анемія, диск – частина хребта людини, мануальна терапія, марафон* – *verte!*, **мобілізувати** – *cito!*) (останні дві реакції можна вважати наслідком повсякденного використання медиками в професійній діяльності латинської мови), **мутант** – *генні зміни, порушення, ДНК* (водночас асоціативні реакції на цей стимул інформантів інших професій, хоча й свідчать про те, що значення слова в цілому відоме їм, проте не розкривають повного значення, не деталізують його), **пам'ять** – *амнезія, свідомість, порушення функції, склеротичні зміни, інсульт, свічка* – *різке підвищення температури, ускладнення*). Мають певне "професійне забарвлення" й асоціативні реакції представників професій технічного профілю: **вірус** – *комп'ютерний, стирати файли, персоналка, ноутбук, антивірусний, зависати, пам'ять* – *оперативна, мегабайт, кілобайт, буфер, зовнішня дискова, архів, мікропроцесор, накопичувач*.

Професія носія мови впливає й на контексти, в яких вводяться номінативні одиниці (тексти відображають повсякденні ситуації спілкування, професійні інтереси й т. ін.).

Експериментальні дані дають підставу говорити і про певну вікову детермінованість асоціацій: життєвий досвід носія мови впливає на формування мовних стереотипів, що визначають сприймання й використання номінативних одиниць.

Під час експерименту в різних групах пропонувався однаковий список слів-стимулів. Аналіз отриманих реакцій дає можливість відзначити як спільні риси у слововживанні, так і виявити деякі особливості у використанні номінативних одиниць носіями мови різного віку.

Так, серед асоціативних реакцій школярів 9-10 років формальні мовні асоціації (які ґрунтуються на реалізації асоціативних зв'язків між словами за звучанням та частиномовною належністю) займають більш значне місце, ніж серед реакцій на ті самі стимули дорослих інформантів та школярів старшого віку (**ворона – корона, диск – тиск, зозуля – козуля, мак – рак, рушник – віршик** і т. ін.).

Стимули-назви тварин викликають у дітей реакції-звуконаслідування (**жаба – ква-ква, зозуля – ку-ку**), яких немає серед реакцій інформантів з інших вікових груп.

Особливий інтерес становлять реакції, у яких проявляються особливості образного сприйняття дітьми довколишнього світу (**голуб – літак, життя – рушник, змія – нитка, рушник – кобра**), які виникають на основі зіставлення різних категорій.

Характерними для цієї групи інформантів є асоціації, пов'язані з елементами казок (**зло – Баба-Яга, коза – дєреза, муха – Цокотуха, риба – Кит**).

Серед асоціативних реакцій школярів 14-16 років значно менше формально-мовних асоціацій за звучанням, словотвірною моделлю та ін. (приблизно, стільки ж, скільки в реакціях дорослих інформантів – близько 9%). Відсутні реакції-звуконаслідування, що також наближує до відповідей дорослих. Значно рідше, ніж у попередній віковій групі, трапляються "казкові" асоціації.

Низка асоціацій відображає буттєві ситуації, пов'язані з навчанням у школі (**добро – перерва, зло – двійка, вчитель, калина – підручник, зошит, кобзар – урок літератури**), зі сферою інтересів та іншими зафіксованими в пам'яті відомостями, які відбиваються у тезаурусі (**барвінок – "Мурзилка", "Малятко", диск – дискета; Агутін, "Босоногий мальчик"**).

Аналіз експериментальних даних свідчить про певний вплив рівня та специфіки здобутої освіти на мовну свідомість носія мови, хоча, вважати освітній чинник абсолютно домінуючим у формуванні тезаурусу, мабуть, неправомірно.

Порівнюючи асоціативні реакції і контекст, створені інформантами, можна помітити специфічні риси в асоціаціях, використанні номінативних одиниць й, особливо, у змісті та структурі контекстів.

Важливість освітнього чинника у формуванні тезаурусу особистості, її семіотичного рівня підкреслюється Т.М.Дрідзе: "Найбільш суттєвою з "об'єктивних" ознак для семіотичного типу виявився рівень (можливо, й характер) здобутої освіти"¹⁰.

Очевидно, різнобічні знання, набуті людиною в процесі навчання, розширюють її світогляд і, накопичуючись у пам'яті, поповнюють і систематизують словниковий запас, дають їй можливість точніше виражати свої думки: "Чим вищий семіотичний рівень носія мови, – тим менший у нього розрив між умінням оперувати розумовими й мовними категоріями (формами)". У свою чергу, цей розрив "у ряді випадків може бути зведений до мінімуму в процесі навчання"¹¹.

Як показують результати експериментів, вербальні асоціації залежать не лише від лінгвістичних закономірностей, а й від таких екстралінгвістичних чинників, як індивідуальні психологічні особливості особистості, її вік, фах, освіта й т. ін. У зв'язку з цим можна зазначити, що психолінгвістичні експерименти (вільний і спрямований асоціативні, на введення номінативної одиниці у контекст та ін.) дають інформацію не тільки для лінгвістики й психології, а й для соціологічних і демографічних досліджень.

Сприйняття залежить від знань, потреб, інтересів, навичок людини, від її загального психічного стану. Аперцепція виражає залежність сприймання від минулого досвіду людини, є акумулюванням раніше сприйнятих людиною відчуттів.

Очевидно, що у соціумі, поряд із соціально-демографічною, існує мовна диференціація.

Під час експериментів були виявлені типові для певних соціально-демографічних груп вербальні асоціації й особливості використання номінативних одиниць. При створенні контекстів проявляються семіотичні особливості носія мови, його вміння усвідомлено, вмотивовано застосовувати номінативні одиниці. Можна погодитися з тезою Т.М.Дрідзе про те, що "сміслові інтерпретації ізольованих знаків також значною мірою зумовлені контекстом життєвого (у т.ч. комунікативного) досвіду людей, який формує той чи інший тип свідомості людини, конкретними життєвими ситуаціями, або, інакше кажучи, контекстами спілкування"¹².

¹Поппер К. Объективное знание: Эволюционный подход // Поппер К. Логика и рост научного знания. – М., 1983; ²Тарасова Е.Ф. Психолингвистические проблемы грамматики. – М., 1979. – С. 83-84; ³Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. – М., 1980. – С. 128; ⁴Там само. – С. 129; ⁵Там само; ⁶Там само. – С. 129-130; ⁷Там само. – С. 133; ⁸Прохорова В.Н. Об эмоциональности термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М., 1970; ⁹Блинова О.И. Термин и его мотивированность // Терминология и культура речи. – М., 1981. – С. 36; ¹⁰Дридзе Т.М. Язык и социальная психология. – М., 1980. – С. 190; ¹¹Там само. – С. 129; ¹²Там само. – С. 124.

*Ірина Вакулик,
Київський університет*

Прояви синонімії в сучасній науковій термінології

Погляди на синонімію як системоформуючу категорію у сучасному мовознавстві представлені різнопланово.

Дж.Лайонз стверджував, що виділення синонімів у складі структурної організації лексики не є правомірним, оскільки синоніми не релевантні, не здатні служити для розрізнення мовних одиниць, і нічого б не трапилося, якби "можливо було їх відмінити наказом". Як писав Г.О.Винокур, синонім – це лінгвістична абстракція, це "слово у словнику": "Якщо мати справу не з лінгвістичною абстракцією, а з живою і реальною мовою, яка фактично існує в історії, так звана синонімічність засобів мови є не що інше, як фікція. Синонім залишається синонімом, допоки знаходиться у словнику"¹. Цим автор підкреслює, що у словнику подається змістова характеристика слова, яка закладається у свідомості того, хто говорить (або пише) даною мовою. І лексична та лексико-семантична система мови "спрацьовує" у того, хто вміє володіти різними засобами мови. Отже, синонімія, на думку Г.О.Винокура – це штучне поняття.

Е.Косеріу, навпаки, синонімічні відношення слів називав основним видом лексичних опозицій. Подібну позицію при визначенні поняття синоніма та меж синонімії займають А.П.Євгенєва, Д.М.Шмельов, В.В.Виноградов.

Така суперечливість у поглядах лінгвістів при визначенні синонімічних відношень дозволила А.А.Уфимцевій розглядати у системі мови будь-який словесний знак у певних семантичних зв'язках, розмежовуючи при цьому два напрямки – теоретичний і практичний. З одного боку, якщо обмежуватися лише структурною організацією лексем, можна говорити про "системні синоніми". Якщо мовний матеріал добирається з метою поліпшити спілкування, щоб у свою чергу забезпечити "ситуативний або вербальний контекст", відповідно з'являються "мовленнєві синоніми". Це так звана практична сторона синонімії. Однак при цьому можливі порушення синонімічних відношень слів². Д.М.Шмельов застерігав проти змішування таких різних за характером явищ, як "близькість значень" різних слів і їх здатність позначати ті ж самі предмети³. Тому було запропоновано ще один "вирішальний" критерій при визначенні синонімії – семантичний критерій⁴.

Незалежно від того, чи ототожнюється весь об'єм лексем, чи розглядається одне із значень лексичних одиниць, синонімія – це семантичне явище⁵, пов'язане з номінацією реалій, що відображаються у поняттях та уявленнях людини.

Синонімічні відношення, так само як і антонімічні, будуються на опозиції принаймні двох лексичних одиниць за однією чи кількома ознаками⁶. А члени опозиції, відповідно, є крайніми точками на "шкалі" синонімічності (за термінологією Д.М.Шмельова). Одразу постає питання про ступінь синонімічності, що визначається кількістю позицій, у яких протиставлення найбільше нейтралізується. Д.М.Шмельовим було запропоновано визначення синонімів: "Синоніми – це слова, ознаками яких є лише ті ознаки, які можуть нейтралізуватися у визначених позиціях. Що більше таких позицій, тим вищим є ступінь синонімічності відповідних слів, тим частіше відбувається їх взаємозамінюваність"⁷. Це визначення базується на основі поняття нейтралізації, оскільки, по-перше, поняття нейтралізації відповідає поширеному розумінню синонімів, по-друге, тісно пов'язане з явищами, властивими мові в цілому⁸. Автором було запропоновано три варіанти нейтралізації протиставлення за певною ознакою, в яких протиставлення реалізується, або не реалізується⁹.

Ознаку взаємозамінюваності синонімів було визначено значно раніше Л.А.Булаховським: "Слова, які здатні у певному контексті чи контекстах, близьких за значенням, змінюватися без відчутного розрізнення за змістом, мають назву синонімів"¹⁰. Однак взаємозамінюваність синонімів – це лише окремих випадок "замінюваності" одного слова іншим, а точніше називання предмета різними словами¹¹. Такі взаємозаміни можливі лише між дублетами і зовсім неможливі між синонімами-еквівалентами, які розрізняються між собою сполучуваністю.

Вирішити питання про заміни та взаємозамінюваність стає можливим, коли йдеться про певний контекст¹².

Питання про сам контекст (у широкому та вузькому значенні) при визначенні синонімів та їх детальному розгляді піднімалося у зв'язку з стилістичними синонімами. Тому у "Проекті словника синонімів" дослідниця поставила питання про розмежування сфери дії синонімів. Синонімія у будь-якій формі (лексична, морфологічна, синтаксична) – це проблема синхронного розгляду явищ мови. І тому цілком закономірним є розгляд та опис лексичної синоніміки певної сфери мови, зокрема синоніміки спеціальної наукової мови.

Якщо говорити про синонімію у термінології, то слід згадати, що з погляду лінгвістики у термінології фіксуються ті самі види системних зв'язків, що і в інших шарах лексики загальнонаціональної мови. Термінологія – це частина лексики загальнонаціональної мови, пов'язана з іншими мовними системами. "Одночасно вона є й донором, і реципієнтом. Збагачуючи певною мірою лексику, вона сама перебуває під впливом тих процесів, що відбуваються в лексиці загальнонаціональної мови"¹³.

У термінології ознака синонімічності кваліфікувалася авторами проєктів ГОСТів як явище негативне, небажане чи взагалі заперечувалася¹⁴. Завдяки працям В.П.Даниленко погляди на синонімію термінів дещо змінилися; вона довела, що конкретні проєкти ГОСТів практично не виконують вимогу про заборону синонімів. Синоніми "замаскуються", коли беруться у дужки, коли подається рекомендація про використання скорочених форм термінів (саме цю ознаку визначав Д.С.Лотте, аналізуючи науково-технічну термінологію)¹⁵, а також дублет із використанням інших мовних компонентів, зокрема інтернаціоналізмів, які є дублетами повних форм термінів, або

пояснення у свого роду "записках" щодо варіативних паралельних термінів. "Звичайно, синоніми не можуть бути правилом, – пише В.П.Даниленко, – однак частотність винятків і створює передумови виникнення та існування варіантних форм одного поняття. Категорична заборона синонімів вступає в протиріччя з практикою використання цих термінів іншими жанрами (науковою літературою, термінологічними словниками)"¹⁶.

Підтримуючи чеського лінгвіста О.Мана, який визнавав за термінологією наявність синонімічних та антонімічних відношень, у які можуть вступати власні і запозичені терміни, термінологічні сполуки та одне слово, В.П.Даниленко "підірвала" основи усталеної практики стандартування термінологічних систем. Дослідниця довела, що відхрещуватися від синонімії було б не варто, оскільки прояви синонімії відчутні як на рівні синтагматики, коли кожен з варіантів терміна сприймається у певному мовному акті, так і на рівні парадигматики, якщо говорити про систему термінів у цілому.

Цілком зрозумілим є те, що термінологічна синонімія суттєво відрізняється від загальномовної синонімії, адже синонімія у термінології не виконує стилістичних функцій. Розглядаючи конкретні реалізації найменувань, В.П.Даниленко виділила три різновиди лексичної варіативності термінів відповідно до різних етапів формування наукових понять:

- 1) пряме запозичення;
- 2) калькування;
- 3) пошук відповідного найменування даною мовою, створення оригінальної термінології засобами рідної мови.

Перший різновид – пряме запозичення – властивий мові на початковому етапі формування термінологічних систем, коли у мові існувало одночасно декілька запозичень з різних мов на позначення одного поняття. Другий різновид – калькування – реалізувався у початковий період створення мови науки, коли у мові існували водночас власне національне слово та запозичення. Третій різновид – пошук відповідного найменування – зумовлюється створенням на національному ґрунті слова, рівнозначного запозиченню¹⁷.

Розглянемо прояви синонімії у деяких сучасних термінологіях (юридичні та економічні науки), зокрема синонімію ініціальних терміноелементів, і виділимо на основі етимології синонімічні терміноелементи.

Терміни, у складі яких вирізняємо давньогрецькі та латинські ініціальні терміноелементи, є численними. Утворені за допомогою класичних елементів, вони відображають процес адаптації (більшою або меншою мірою) сучасними мовами.

Початковий терміноелемент **a**, етимомом якого виступає давньогрецький префікс 'α-(αυ-), вживається з семою "відсутність, заперечення". У слов'янських мовах давньогрецькому терміноелементу відповідає терміноелемент **не-**, який вказує на відсутність ознаки. Цей терміноелемент може входити до складу як термінів-іменників, так і термінів-прикметників. Пор.: юр. **аморальний** "позбавлений моралі, неморальний", **аморальність**, **анормальний** "незвичайний, неправильний, з відхиленням від норми", **анормальність**, **асоціальний** "протисуспільний, негромадський" (< **moralis**, е "моральний, етичний" < **mos, moris m** 1)"звичай", 2)"характер, поведінка"; < **normalis**, е "побудований по прямій", < **norma, ae f** "норма, правило, взірець"; **socialis**, е "дружній, товариський", 2) "суспільний" < **socius, i m** "товариш, супутник, компаньїн, союзник"). Причому ці юридичні терміни за їх структурою можна назвати "гібридними", оскільки ініціальні частини репрезентують давньогрецьке джерело, основні частини (кореневі морфеми) є латинськими.

Етимонами сучасних термінів **атактичний** та **атаксія** є давньогрецька мова (**τακτικός** та **αταξία** "безладдя"). Поява терміноелемента **без-** при перекладі в українському варіанті зумовлена тим, що даний терміноелемент виступає переважно у складі основ слов'янського походження (пор.: **безповоротний**, **безвихідний**, **безгромадянство**, **бездіяльність**, **безграмотний**, **безгрошовість**, **бездітність**, **бездітний**, **бездіяльний**, **бездоказовий**, **беззаконня**, **безземелля**, **безземельний**, **безплідний**, **бездоглядність** (бездоглядність дітей), **безкарний**, **безготівковий**, **безначальність**, **безпідставний** (безпідставність арешту, безпідставність обвинувачення, безпідставність рішення), **безробіття**, **безмастний**, **безсторонність** (неупередженість) суддів). Можливі варіанти поєднання терміноелемента **без-** із запозиченими основами (пор. **безакцептний**, **безакцизний**, **безапеляційний**, **бездефіцитний**,

бездокументний, безконтрольний, безпартійний, безпаспортний, безпрецедентний, безвідсотковий, безсуб'єктний).

Синонімічним до грецького терміноелемента 'α-, 'αυ- виступає латинський терміноелемент **in-**, який вживається з іменами у значенні заперечення, кштр., **індиферентний** 1) "байдужий, незацікавлений, нейтральний, безсторонній, який не виявляє до кого-небудь або чого-небудь зацікавлення"; 2) "який не діє", утворений від латинського дієприкметника **in-differens, entis** "який нічим не відрізняється, незбірливий"; англ. **indisputable** "безперечне стягнення" (дана основа запозичена з латинської).

Латинський терміноелемент **in-**, поєднуючись із різними основами, зазнає адаптації в латинській мові. Він може асимілюватись, оскільки при термінотворенні на морфемному шві можливі зіткнення двох приголосних, різних за артикуляцією. Якщо кінцева **n** терміноелемента поєднується з початковою губною **b, m** або **p** основного слова, відбувається асиміляція **n** до **m**.

Наприклад: im-becillus, a, um	"безсилий, немічний"
im-bellis, e	"не здатний до війни"
im-materialis, e	"нематеріальний"
im-meritus, a, um	"безневинний, невинний"
im-munitus, a, um	"необмежений"
im-mobilis, e	"нерухомий, бездіяльний"
im-munitus, a, um	"незахищений"
im-pacatus, a, um	"немирний, ворожий"
im-pacificus, a, um	"неспокійний"
im-par, aris	"нерівний"
im-perfectus, a, um	"незавершений"
im-providentia, ae f	"непередбаченість";

укр. імматрикуляція, імміграційний, імміграція, іммобілізація, іммобілізований, іммобільність (іммобільність капіталу).

Це саме явище спостерігаємо в англійській мові. Пор.: **impossibility to fulfil one's obligation** "неможливість виконання зобов'язань", **immovable property** "нерухоме майно, нерухомість", **immunity of residence** "недоторканність житла".

Якщо основна частина терміна починається з **l**, то кінцева приголосна **n** латинського терміноелемента асимілюється до **l**, пор.: **il-laboratus, a, um** "не-

оброблений, видобутий без зусилля", *illacessitus, a, um* "той, що не порушується" (*paset illacessiti nutrierunt* "не зазнавши нападу, вони оберігали спокій"), *il-laudatus, a, um* 1) "несхвальний"; 2) "невідомий", *il-lectus, a, um* "непрочитаний, незібраний", *il-liberalis, e* "неблагородний, недостойний", *il-liberis, e* "бездітний", *il-licitus, a, um* "недозволений", *illiteratus, a, um* "неосвічений, неписаний", *il-luminus, a, um* "неосвітлений, темний"; англ. *illegal hunting* "незаконне полювання".

Кінцева *n* перед початковою *g* вихідної основи асимілювалася в *r*, пор.: лат. *ir-rationalis, e* "нерозумний", *ir-repertuus, a, um* "незнайдений", *ir-resolubilis, e* "який не розкривається", *ir-retractabilis, e* "безапеляційний"; англ. *irregular working hours* "ненормований робочий день", *irrefutability* "незаперечність" (рос. неопровержимость), *irremovability* "незмінюваність, незмінність" (рос. несменяемость), *irremovability of judges* "незмінюваність суддів".

В усіх інших випадках кінцева *n* зберігається при терміноутворенні, пор.: лат. *in-capabilis, e* "невловимий", *in-favorabilis, e* "несприятливий", *in-separabilis* "неподільний", *in-spoliatus, a, um* "непограбований", *in-ultus, a, um* "безкарний", *in-validus, a, um* "безсилий"; англ. *invalidity of a transaction* "недійсність угоди", *innocence* "невинність, невинуватість", *invalidity of terms* "недійсність умов трудового договору", *inadmissibility of turning to the worse* "неприпустимість повороту на гірше", *inviolability of a deputy* "недоторканість депутата".

Можлива синонімія класичних терміноелементів *dis*, *dis* та *re* з семою "розлад функції". Давньогрецький терміноелемент був запозичений латинською мовою, тому став еквівалентом грецькому етимону. Пор.: дисимуляція (< *dissimulatio, onis f* 1) "приховування"; 2) "лицемірство"; 3) "неувага"; 4) "зневага") "приховування захворювання чи окремих його ознак", юр. дискваліфікація "оголошення когось нездатним обіймати певну посаду або виконувати певну роботу", дискримінація (< *dis-crimino, avi, atum, are* "розділяти") 1) "обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян", 2) "створення якихось умов, що ставлять державу в гірше становище порівняно з іншими державами", дислокація (< *dis+locus, i* "місце") "розміщення, розквартирування військових частин", диспозиція (< *dispositio, onis f* "розміщення, розташування") "план розташування бойових кораблів на рейді", диспозитивний, диспозитивність.

При термінотворенні помітна варіативність терміноелемента *dis* – *di* на фонетичному рівні, коли відбувається асиміляція терміноелемента *dis* у терміноелемент *di* перед *f*. Тому існує юридичний термін **дифамація** "оголошення дійсних або вигаданих відомостей, що ганьблять громадянина" та похідний від нього **дифаматор**. У російському варіанті цей термін зберігає подвійне **фф**, яке утворене з різних морфологічних елементів, що розмежовуються у мові-джерелі.

У німецькій мові вживання терміноелемента **dis-** зумовлене використанням запозичених абстрактних іменників зі значенням заперечення або протилежності. Пор.: **Disharmonie f** "дисгармонія, незгода" < **Harmonie**; **Disproportion f** "диспропорція, невідповідність, непропорційність" < **Proportion** "пропорція, співвідношення"; **Disqualifikation f** "втрата кваліфікації" < **Qualifikation f**; **Disharmonisch** "неспівзвучний" < **Harmonisch**; **Disloyal** "нелояльний" < **loyal**; **disproportioniert** "непропорційний" **proportioniert**. Як бачимо, у запозичених прикметниках вичленовується терміноелемент **dis-** із тим самим значенням. При дієсловах терміноелемент **dis-** інколи вживається у значенні підсилення, напр., **disturbieren** "вносити у бідн-що безлад" < **turbieren** "турбувати, заважати".

Отже, розглянуті групи термінів з ініціальними частинами, етимонами яких є давньогрецька та латинська мови, вступають у синонімічні відношення, варіюючи, або дублюючи один одного.

¹Винокур Г.О. Проблема культуры речи // Русский язык в современной школе. – 1929. № 5. – С. 85; ²Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. – М., 1968. С. 184; ³Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М., 1973. – С. 115-117; ⁴Касарес Х. Введение в современную лексикографию. М., 1958; Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964; Евгеньев-И.П. Основные вопросы лексической синонимии // Очерки по синонимике современного русского литературного языка. – М.; Л., 1966. – С. 4-30; ⁵Уфимцева А.А. Указ. раб. – С. 189; Апресян Ю.Д. Лексическая семантика синонимических средств языка. – М., 1974; ⁶Уфимцева А.А. Указ. раб. – С. 189; ⁷Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М., 1973. – С. 130; ⁸Там само. – С. 120-121; ⁹Там само. – С. 121-128; ¹⁰Булаховский Л.А. Введение в языкознание. – М., 1953. – Ч. II. – С. 39; ¹¹Евгеньева А.П. Проект словаря синонимов. – М., 1964. – С. 10-11; ¹²Евгеньева А.П. – С. 6; ¹³Нікітіна Ф.О. Засоби структуризації інтернаціональних терміноелементів в україн-

ській науковій термінології // Мовознавство. – 1996. – № 4-5. – С. 47-49; ¹⁴Терминология и норма. О языке терминологических стандартов. – М., 1972. – С. 11; ¹⁵Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов. – М., 1971. – С. 16; ¹⁶Терминология и норма. О языке терминологических стандартов. – М., 1972. – С. 14; ¹⁷Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М., 1977. – С. 74.

*Тетяна Чумак,
Київський університет*

Лексико-семантична група *врожая* в поетичних текстах Бароко

Слово, як компонент плану змісту, і плану вираження в складній структурі тексту, виконує численні функції, виступаючи фактором текстоутворення, носієм різних видів текстової інформації.

Під текстом розуміємо твір, явище мовленнєвотворчого процесу, що має зв'язність, цілісність і комунікативну завершеність, а також – певну цілеспрямованість і прагматичну установку. "Комунікативна довершеність тексту" означає "здатність його структури донести до реципієнта задум автора, авторську інтенцію"¹. Саме ця характеристика тексту є важливою щодо відповідності/невідповідності його загальномовній літературній нормі; "комунікативна довершеність" значною мірою залежить від структурно-семантичної, образної організації художнього тексту.

Фактична багаторівневість семантики тексту, особливо художнього, по – різному розглядається дослідниками. Загальноприйнятий погляд на проблему знайшов подальший розвиток у запропонованому І.Р.Гальперінім² поділі інформації за прагматичним призначенням на змістовно-фактурну (ЗФІ), змістовно-концептуальну (ЗКІ) і змістовно-підтекстову (ЗПІ). Якщо ЗФІ експліцитна за своєю природою, інформація побутового порядку, то ЗКІ – не завжди виражена з достатньою ясністю інформація естетико-художнього порядку, що містить у собі задум автора плюс його змістову інтерпретацію. ЗПІ – прихована і факультативна інформація, пор.: у структурі художнього тексту Н.Ф.Пелевіна виділяє план подієвий, підтекстовий, метаморфічний, символічний, оціночний або ідеологічний, словесний (мовний)³.

Аналіз на лексико-семантичному зрізі веде до ширшого, комплексного дослідження семантичних зв'язків слова, тоді як на загальномовному рівні – це приналежність тих чи інших слів та словосполучень до певної лексико-семантичної групи. Будь-яке угруповання – реальний спосіб існування мовних елементів, і в той же час – це метод, що використовується лінгвістами для класифікації лексики. Найбільшим за об'ємом угрупованням є лексико-семантичне поле. У межах поля виокремлюються більш вузькі поєднання – лексико-семантичні групи (ЛСГ). Вважається, що до ЛСГ, як і до поля, можна відносити одиниці різних частин мови – як універби, так і словосполучення, оскільки вони представлені в усіх зв'язках, характерних для елементів ЛСГ. ЛСГ виділяють декількома способами: по-перше, на основі загального поняття, що виражається словами відповідної ЛСГ; по-друге, на основі якого-небудь конкретного слова (або групи слів). При цьому за словником синонімів визначають набір синонімічних йому одиниць. Зауважимо, що для попереднього визначення складу ЛСГ використовують також суб'єктивний мовний досвід дослідника. Надалі кожне слово відокремленої таким чином групи перевіряється за тлумачними словниками, тобто суб'єктивним інтуїтивного підходу знижується. По-третє, ЛСГ можна виділити на основі статистичних даних про сумісне розташування слів у тексті, тобто про їх дисприбуції. Чим більше випадків сумісного вживання слів зафіксовано, тим тісніше ці слова зв'язані між собою і можуть бути об'єднані в єдину ЛСГ. Даний метод називається дисприбутивно-статистичним. По-четверте, ЛСГ виділяють також на основі даних асоціативного експерименту, отриманих у результаті опитування інформантів, тобто носіїв мови.

Отже, з'ясувавши теоретичне підґрунтя аналізу, звернемося до матеріалу дослідження. Предметом нашого спостереження є творча спадщина бароко, а саме: поетичні твори, що мають надзвичайно широку образну палітру. Якщо уважніше придивитися до деяких найхарактерніших для української поезії кінця XVI – початку XVII ст. образів і образних систем, у яких виразно виявляється стрімка "барокизація" художнього мислення, то насамперед впадає у вічі образ саду. Це один із ключових образів української поезії XVI-XVII ст. у тій її частині, яка вже цілком виразно репрезентує стиль бароко. Власне кажучи, це не просто образ, а ціла образна система: навколо центрального і сумарного образу саду обертається група часткових і похідних образів, в основі яких – лексичні оди-

ниці-найменування дерев, коренів, паростей, квітів, фруктів, ароматів, смакових відчуттів, птахів, їхнього щебету у верхівгітї дерев тощо. Тобто те, що в поезії називається образною системою і на власне мовному рівні може бути представлене у відповідній ЛСГ.

Характерну продуктивну групу образів поезії XVI-VII ст. становлять образи із сфери аграрного виробництва. Серед них чітко виокремлюється образна система врожаю, окремі складники якої і становлять ЛСГ врожаю.

Знайомлячись із бароковими творами, читач нерідко опиняється серед хлібного поля чи то на полі борні, полі духовному (залежно від ідейного спрямування тексту). Синонімічним словом у деяких творах виступає іменник "нива". Останні яскраво представлені у творах Г.Сковороди, зокрема, в його "Саду божественних пісень". Автор вживає поняття *поле*, *нива* як у прямому значенні, так і в переносному. Наприклад, *поле* асоціюється в нього з волею, повільним плином часу, місцем, де він "мудрішає", відпочиває від життєвої суєти і навіть шукає щастя:

*Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить,
Буду вѣкмой коротати, гдѣ тихо время бѣжит*⁴.

Або:

*Ах поля, поля зелены,
Поля, цвѣтами распещренны!
Ах долины, яры,
Круглы могилы, бугры!*⁵
*Зерно пшенично в нивах естм согніет,
Внешность естм нежива, нов плод внутрь цвѣтет*⁶.

Для барокової поезії характерне порівняння людей (їх характерів, поведінки) з поняттями і предметами "аграрного" змісту. Так, лексична одиниця (ЛЮ) "сніп" часто зустрічається у різних контекстах. У "Скарзі нищих до Бога" – "О отступных пастырях от святой вѣри"⁷ автор порівнює пастирів з "снопами злобы".

*І нынѣ таковы Каиновы вѣнуки,
выникаючи, вѣ (о) статній вѣки,
іже снопы злобы на жертвѣу влагають,
и души праведных хитро погубляют* (УП, с. 84).

Тоді як І.Величковський висловлюється так про Бога і світ: "Не бог ест в свѣтѣ, але свѣт в нем, як сноп в стозѣ, ми як класи, в сем свѣтѣ, обы – сьми и в бозѣ"⁸.

У "Скарзі нищих до Бога" (VII, с. 71-88) із "честними снопами" зіставляються апостоли (рядок 138). Католики ж "снопи злоби" на жертву Богові "влагають" (рядок 717).

У віршах із книжки "...О воспитанії чад" (Львів, 1609 р.) "злотим уроженням" (тобто золотим урожаєм) називається наука, висловлюється побажання: "Той то руджай (урожай) нікди нехай ся не зводить, // Але ся завше в народі людськом находить". Причому порівняння із золотим урожаєм – вища міра оцінки: святі науку "так наддер (надто, дуже)... поважають, // же злотим уроженням її називають" ("О науці", VII, с. 161). Памво Беринда в різдвяних віршах 1616 р. прирівнює свою книжечку до "малого колоса убогого жнива" ("До... Іеремії Тисаровського...", рядок 16) і стверджує, що "земля, котрая терньє і осет плодила", після народження Христа "хліб небесний буйно зродила" ("Епілог", рядки 40-41, VII, с. 194, 201). Аналогічно Олександр Митура через два роки в панегірику "Візерунок цнот... Єлисея Плетинецького" (Київ, 1618 р.), припрохуючи адресата прийняти свій скромний, але щирий подарунок, називає його "першим колоском народного жнива", зжатим з ниви, багатой "в невмієнтість" (неумілість) ("Промова", VII, с. 227). Ще через два роки "Лямент... на... преставленіє... Леонтія Карповича..." (Вільно, 1620 р.) розгортає ці образи у цільний образок жнив і жєнця. Голос героя з того світу ("Голос отця до синів") закликає свою "братію" молити Бога, щоб той дав їм такого нового пастиря, "якого потреба", тобто належного:

А на жниво зо всіх мір, зо всіх сторін стали

Дозрілої пшениці для зібрання вцале.

Робітника чулого zesлать рачив скоро,

При которім би всім вам во всім пішло споро.

З серпом наук правдивих, не з везкловьєм (подушкою) слова.

Під лікті душ. Ко тому (з прозьбою к вам мова)...

(Рядки 487-492, VII, с.176)

Явна "барокізація" образу врожаю відбувається і в "Оді на собор" з "Еводії" Григорія Бутовича (Львів, 1642 р.). Закликаючи церковних муз славити нового єпископа, поет пише про "урожай" успіхів церкви в єпархії адресата панегірика:

*Вотуйте, би міл сатурнусовими
Земний урожай часи золотими
Приздоблений, к тому господиню,
Церес-богиню.*

Дехто з авторів називає свої поетичні творіння "зернами", "сіменами", розуміючи під цим їх повчальний характер, їхнє значення для читача. Як рослина проростає із землі, розвивається, цвіте, плодоносить, так і думки проростають спочатку в автора, а потім і в свідомості читача – зв'язок цей здійснюється через образне слово.

¹Структура и функционирование поэтического текста: Очерки лингвистической поэтики // Под ред. Комина А.И. – М., 1985. – С. 129; ²Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. – М., 1974. – С. 170; ³Пелевина Н.Ф. Слово и семантическая структура текста // Слово и организация высказывания. – Калининград, 1984. – С. 68; ⁴Сковорода Г. Повне збір. тв. : У 2 т. – К., 1973. – Т. 1. – С. 69; ⁵Там само. – С. 70. ⁶Там само. – С. 64-65; ⁷ // Українська поезія кін. XVI – початку XVIII ст. – К., 1978 (далі в тексті – VII, із зазначенням сторінки); ⁸Величковський І. Твори. – К., 1972. – С. 150.

*Наталя Глушко,
Київський університет*

Особливості функціонування явища паронімічної атракції та суміжних з ним понять у романі Л.Костенко "Берестечко"

Явище паронімічної атракції тлумачиться у сучасній лінгвістиці по-різному. Власне ця тема – одна з найсуперечливіших і одна з малодосліджених в українському мовознавстві. При вивченні паронімів існують різні підходи. Так, словник паронімів української мови подає два найзагальніших визначення цих понять. У широкому розумінні пароніми – це слова, що мають лише звукову подібність, при цьому морфемна будова до уваги не береться. Сюди входять як спільнокореневі слова, так і різнокореневі. Звукова відмінність при такому розумінні паронімів можлива у сфері вокалізму і консонантизму. Отже, в паронімічні ряди об'єднуються споріднені слова і випадково співзвучні¹. Такого погляду дотримуються дослідники, які тією чи іншою мірою вивчали проблеми паронімії: В.Григор'єв, І.Качуровський, Н.Кожевнікова. При вужчому розумінні до паронімів належать лише слова, що мають спільну морфемну будову. Такого погляду дотримуються дослідники, які тією чи іншою мірою вивчали проблеми паронімії: В.Григор'єв, І.Качуровський, Н.Кожевнікова. При вужчому розумінні до паронімів належать лише слова, що мають спільну морфемну будову. Такого погляду дотримуються дослідники, які тією чи іншою мірою вивчали проблеми паронімії: В.Григор'єв, І.Качуровський, Н.Кожевнікова.

німів зараховують тільки спільнокореневі слова² (О.М.Колесников, О.Вишнякова). Одні дослідники визнають можливість існування декількох слів у паронімічному ряді, інші вважають, що у паронімічні відношення можуть вступати тільки два слова, тобто існує лише паронімічна пара.

Об'єктом нашого дослідження є поетичний текст. Тут явище паронімізації має свої особливості, оскільки поетична мова – це своєрідна система у системі, окрема мова, всередині якої діють певні закони, мова, яка має власну специфіку, особливості, функції. У віршових текстах під паронімією, як правило, розуміють явище паронімічної атракції, тобто зближення близькозвучних різнокорневих слів. "Нижня межа" "близькозвучності" необхідна для того, щоб словоформи у тексті могли бути визнані паронімами, умовно визначається на офографічному рівні...– "це робочий мінімум" у вигляді двох тотожних приголосних³. Ми ж у своєму дослідженні за теоретичну основу беремо визначення паронімічної атракції, запропоноване Н.Л.Дашченко, за яким "паронімічна атракція – явище лексичної семантизації лексичних та морфологічних одиниць, що зіставляються на основі глибокої звукової подібності. У межах паронімічної атракції ступінь звукової подібності визначається за комплексами тотожних голосних і приголосних у складі атрактантів, котрі, повторюючись, виконують роль своєрідних "спільних частин", які називаємо квазі або псевдоморфемами"⁴. Це дозволяє встановити деякі зв'язки паронімічної атракції з корневим словотвором та поетичною етимологією; розглядати їх як взаємозалежні, але споріднені засоби художньої експресивності.

Досліджуване нами поняття нерозривно пов'язане з фонологічною системою мови: деякі дослідники вважають, що явище паронімічної атракції – об'єкт дослідження скоріше фонології, аніж лексики. Однак слід звернути увагу на таку істотну відмінність: у центрі уваги для фонологічного аналізу слова знаходиться фонема, для лексичного аналізу паронімії – значеннева подібність слів.

Беззаперечним є те, що паронімічний аналіз лексики тісно пов'язаний із римуванням, адже рима – найпоширеніший спосіб стилістичної атракції паронімів, одна з найважливіших умов реалізації значення. Саме одним із вирішальних засобів творення певного поетичного тексту, і

від того, в якій спосіб вона побудована, залежить найважливіший момент для поетичної творчості – ступінь експресії слова.

Матеріалом для ілюстрації явища паронімічної атракції і суміжних (парономазія, паронімія) як важливих стилетворчих засобів є роман Л.Костенко "Берестечко". Віршотворчість Ліни Костенко характеризується чіткістю, надзвичайною гармонією, розмаїтою образністю. За рахунок чого досягається така експресія творів поетеси, магія її слова. Читачеві роману відразу впадає в око його відточена форма і максимально глибокий зміст. Вирішальну роль, на нашу думку, при цьому відіграє паронімія.

У романі налічується близько 30 пар атрактантів. Очевидно, що функціонування типів паронімічної атракції узгоджується із поєднанням атрактантів за їх значенням, що зумовлює виникнення звукосеміологічних образів, притаманних віршуванню Ліни Костенко:

... Якби не дощ... якби не ремст і розбрат

якби хоч трохи глузду під чуби...

Якби старшини не пішли урозбрід

якби, якби, якби...⁵

Таким є і наступний:

Я догасав, я догасив

цей біль, цю пристрасть як жаринку

Одне, що в Бога я просив

щоб дав мені забуть цю жінку⁶.

Так, атрактанти – розбрат – урозбрід мають не лише спільну звукову організацію, а й спільне словотвірне значення деконсолідації, незгоди, антисолідарності. Наступні атрактанти жаринка – жінка теж позначені спільністю смислу, адже ці слова, не випадково об'єднані у паронімічний ряд, авторка за допомогою такого прийому підкреслює їх синонімічність.

Однією з основних особливостей досліджуваного тексту є звукова атракція власних назв, провідне місце серед них належить прізвищам історичних осіб. Користуючись засобами паронімічної атракції, Л.Костенко увиразнює систему образів, при цьому влучно характеризує кожен з них:

Не той, так той,

там зрада, там злодійство.

Там вигнали Сомка, обрали слимака⁷.

*Отак скажу я на суді Страшному
Умру в багні, воскресну в Бозуні⁸:*

У рядках цих віршів внаслідок антонімізації паронімічних атрактантів досягається максимальний смисловий акцент на прізвищах відомих історичних особистостей. Це явище спостерігається і у рядках:

*Чого я тут ? Крізь кігті чагарин
шукаю обрис втраченого храму
Я маю свій гетьманський Чигирин
Але мені не відчинили браму⁹.*

У цьому тексті атрактанти подібні за своєю звуковою оформленістю і тісно пов'язані семантично, оскільки, як відомо, Чигирин на той час дійсно нагадував чагарини, чагарники, тобто спустошені дикі нетрі, непрохідні дороги. Такий образ Чигирина поставав в уяві Б.Хмельницького, таким він був насправді після поразки під Берестечком. Завдяки вдало підбраному атрактанту **чагарини**, Л.Костенко майстерно передала не лише розруху гетьманської столиці у певний момент, а й дух поразки, процес подолання якого можна порівняти хіба що з проходженням через колочі чагарини.

Не рідко у ролі паронімічних атрактантів виступають назви населених пунктів:

*...Куди не глянеш Гайворон і Галич
Чорнобиль, Чорнобай і Чорторий...¹⁰*

За допомогою таких образів ми почерпуємо інформацію про реальне життя із самої назви населених пунктів, котрі, як правило, рідко виникають стихійно. Так, атрактанти Чорнобиль, Чорнобай мають спільний корінь (чорн), а коренем останнього слова, що завершує ряд паронімічних атрактантів є сегмент – чорт-, що явно вказує на негативний відтінок у значенні.

Таким чином, звукова подібність створює загальне сприятливе тло для формування семантичної близькості мовних одиниць, на основі якого можливе становлення відношень контекстуальної синонімії та антонімії. Комплекс ситуативних чинників (семантичний вплив, контекстне оточення, позиція зіставлення) зумовлює взаємодію лексико-семантичних полів пар атрактантів.

Виявлення спільних потенційних сем, наявних у семантичній структурі поєднаних слів-атрактантів, дає змогу встановити між ними синонімічні та антонімічні зв'язки, завдяки яким ще більше підкреслюється експресивність твору.

Явище паронімічної атракції можна вважати одним із важливих стилетворчих засобів. Так, відомий дослідник паронімії А.П.Критенко зазначав: "роль паронімії проявляється зокрема в тому, що вона широко використовується як ефективний засіб стилістики, сприяє процесам запам'ятовування слів, форм і навіть окремих текстів, а також процесам утворення граматичних класів, парадигм, консервує мовні форми і значення"¹¹.

Отже, паронімічна атракція – явище широкомасштабне, багатоаспектне і потребує глибокого дослідження.

¹Гринчишин Д.Г., Сербенська О.А. Словник паронімів української мови. – К., 1986. – С. 3; ²Вишнякова О.В. Паронимы в русском языке. – М., 1983. – С. 5; ³Ставицька Л.О. Естетика слова у художній літературі 20-30-х рр.: Авторефер. дис. доктор. філол. н. – К., 1996. – С. 105; ⁴Даценко Н.Л. Паронімічна атракція в укр. поезії 60-80-х: Авторефер. дис. канд. філол. н. – К., 1996. – С. 105; ⁵Костенко Л.В. Берестечко. – К., 1999. – С. 6; ⁶Там само. – С. 62; ⁷Там само. – С. 45; ⁸Там само. – С. 40; ⁹Там само. – С. 35; ¹⁰Там само. – С. 24; ¹¹Критенко А.П. Паронимия и ее роль в языке. – К., 1979. – С. 34.

*Руслана Заболотня,
Київський університет*

Поетизація одоративної семантики у ліриці І.Драча

Однією із основних функцій мови є передача зорової, слухової, тактильної та ін. інформації, отримуваної різними органами відчуттів при взаємодії з різноманітним предметів, якостей і явищ оточуючого світу.

І.Франко, розглядаючи проблему передачі чуттєвих образів у поезії, зазначав: "Все, що ми знаємо, є продуктом наших змислів – тобто доходить із зверхнього світу до наших мізкових центрів за посередництвом змислів"¹¹. Це відчуття світла, кольору, запаху, смаку, дотику, шуму, вібрації, рівності або шорсткості, вологи, тепла чи

холоду, болю, положення тіла у просторі тощо. Це – ґрунт, на якому будуватиметься образ світу, чуттєва тканина свідомості індивіда.

В основі поетичної мови лежить особливий характер конкретно-чуттєвого бачення світу, орієнтація на емоційно-естетичне сприйняття його. Індивідуальне світосприйняття письменника, психологія його мовотворчості зумовлюють витворення особливого мовного світу, особливого стилю. І. Франко писав: "... кожний письменник, особливо талановитий, виробляє собі свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова"².

Має своє неповторне звучання і мова І. Драча. Поет, прагнучи максимально активізувати полівалентність семантики слова, залучає найнесподіваніші художні деталі, які викликають у читача цілу гаму образів – зорових, слухових, дотикових, смакових, а також нюхових (одоративних). Своєрідність уживання найменувань на позначення пахоштів у поезії І. Драча збуджує конкретно-чуттєву уяву, образи набувають багатовимірності та поліфонічності, увиразнює почуттєвий струмінь ліричної поезії.

Поетизація запахів вражень у поезії Івана Драча відбувається у кілька способів:

1. Фіксація чи відтворення конкретного, реального запаху, включення одоративної лексики у нетропеїчний контекст, в основі якого лежать асоціативні властивості запаху: *"І з печі так пахла гречана каша..."*; *"Пахне йодом і потом, ще й стружка пахкоче в руках..."*; *"Тут руки пахнуть гумою і лижними мастилами..."*; *"Хай пахне брунька березнева..."*; *"... Трава як пахне! Як горить суніця!"*; *"Пахне кропом в хаті..."*; *"Невже тобі безсмертник не запах?"* тощо.*

2. Створення образу запаху:

а) коли одоративними властивостями наділяється об'єкт, який насправді не асоціюється з нюховими відчуттями. Здебільшого йдеться про розширення сполучуваності одоративних назв з абстрактними поняттями, про метафоризацію: *"Відгонили грушами хмари..."*; *"Пахнуть думи твої дитинні..."*; *"Вітнуло подихом насичених терзань..."*; *"Пахучим поглядом бриню..."*; *"То ім'я вишкуче твоє, мій милий..."*; *"Бо крила, хоча б підбиті, йому пахнуть небом гордим..."*; *"Пахне сонцем наше єришне небо..."*; *"День ледь фіалками запах..."*; *"Слова її*

*Усі приклади дібрано зі збірок І. Драча. (Див. джерельну базу.)

пахнуть медом..."; "Джмелем не пахне наше слово..."; "Ура" в нас пахне хлібом і грудками."; "Радіоактивними слізьми пахне твоє чоло..." тощо.

б) коли одоративна лексика виступає семантичним центром синкретичних образів. Це пов'язано зі специфікою передачі відчуття запаху в українській мові. Ще І.Франко відзначав, що "на означення різних запахових вражень має мова дуже мало слів. "Пахне" – на приємні враження, "смердить" – на неприємні"³. Адже чим простіше відчуття, тим складніше і важче його словесно виразити. Коли потреба тонко диференціювати ознаку наштовхується на відсутність адекватних слів, засобом вирішення цих суперечностей виступає синестезична метафора. Найбільш продуктивним способом передачі відчуття запаху є перехід з інших лексико-семантичних груп сенсорної лексики до одоративної. Іван Драч розширює здатність мови позначати запахи, він створює конкретно-чуттєві образи через незвичайні мовні комбінації, формуючи їх на основі синестезичних відчуттів. Реалізуючи здатність слова живописати, поет використовує синкретичні поєднання лексем, які містять компоненти запахових, смакових, дотикових, зорових та ін. відчуттів: *"І мокро пахло, наче з стріхи, коли дощем день зародив"; "...І шкіри ніжний чад мене навідмаш б'є і висне сизоперо"; "Та чую рипучий подих його молодої ноги..."; "Як газ-паралітик черемхово свище..."; "І яблука тяжко на зиму пашать"; "А ті ж питання? Кожне варте пахучий шелест крові спити"; "Пахучі мелодії меду, пекучі мелодії жал..."; "В незайманострунку легінку пахучим поглядом бриню"; "Ефір загує навкруг – його повнючий келих спекотний день щодень вичавлює з дерев"; "...У хвищах снігових, у протоптах лосиних, де літом кислий дух стояв від гнізд осиних..."; "Люто кинули через вокзали, через зали, аеропорти пеклом подиху в студінь аорти"; "Пахне сивим божевіллям..."; "...Денний чад прогрів наскрізь це мармурове тіло"; "Видухмяні, запашині, басисті – всі акорди пахнуть теплим сном"; "Біліють пасма, дишуть сивиною"* тощо.

Іноді виникає складний всеохопний образ дійсності, перепущений крізь розмай людського сприйняття, коли звукові, зорові, запахові конкретно-чуттєві враження поєднуються в одній словесно-зображальній структурі вірша:

*Цесь там далеко-далеко тилкою ріжуть
Запах дикої груші плине мені у вікно
Тирса жовтава сипле мені на сторінку.*

"Вірші на перфокартах"

Для того, аби цей образ був яскравішим, а враження – сильнішим, поет влучає до його навіювання закодовану в словах семантику звуку ("тилкою ріжуть"), запаху ("запах дикої груші") і зору ("тирса жовтава").

В поетичному доробку І. Драча є й персоніфікований, оживлений образ запаху (поезія "Горіхового листя запах" зі збірки "Теліженці"):

*Горіхового листя запах
Ворушиться на вогких лапах
Випростується з-під граблів
І тихо лациться без слів
Горіхового листя запах
Горіхового листя подих
Гече ворущко по городах
І пропада в лихім вогні
І не жаліється мені
Горіхового листя подих... тощо.*

Глибина, філософічність цієї поезії посилюється завдяки чуттєвій напругності. Традиція поетизації "простих речей" реалізується через суцільний образ, побудований на нюхових відчуттях.

У мовній творчості І. Драча активізуються слова з одоративною семантикою, що належать до різних частин мови. "Спільним для всіх елементів групи одоративної лексики є предметно-понятійний компонент запаху, який зумовлює ідентичність їх лексичного значення"⁴. Загальна для всіх сема "запах" об'єднує в окрему групу дієслова, іменники, прикметники, які передають запахові відчуття.

Крім того, одоративні враження поет передає за допомогою іменників *запах, паша, пахощі, аромат, дух*, які асоціюються з приємними легкими запахами, а також *чад, сморід, дим*, основне значення яких вказує на неприємні запахові відчуття. Проте, "оскільки номінація запахів має предметно-відносний характер, для конкретного визначення семантики слів на позначення запаху необхідно звернутися до контексту, до мовленнєвої ситуації"⁵. Йдеться насамперед про контекстуальне розширення семантики слів *дим* і *чад*. Так, у контексті образ диму

набуває позитивного змісту, він мислиться як такий, що викликає емоційний стан задоволення, наприклад: *"М'ята віє в душу запахуючий дим..."; "Яке терпке життя всеприминуце солодким димом обгорілих літ..."* Відбувається переосмислення іменника *чад*, основне значення якого "задушливий, отруйний газ, що виділяється при згорянні". У поєднанні з назвами рослинних джерел запаху у його семантиці виникає новий відтінок "п'янкий запах, який виділяють рослини під час цвітіння", наприклад: *"Та годі збутися солов'їного шалу, нестримного чаду черемхи..."; "І ніжним чадом, чудом чистим бузкова свічка понад листом вже зплатомлюменем жива..."*

Із поетичних текстів Драча постає велика кількість різноманітних джерел запаху: *роси і руки, весло, суцвіття, пагілья, хмари, повітря, м'ята, гречана каша, роса, кріп, хліб, трава, цигарки, лепеха, жом, небо, порох, день, слово* тощо.

Реалії пахнуть по-різному: *ракетодром – димами прощання, рука – літєлом, ліс – грибами, хліб – стернями свіжими, небо – сонцем, тьма – страхом, жура – порохом, непримітність твоя раяоча – материзною* тощо.

Із метою збагачення мовно-виражальних засобів передачі одоративних вражень автор вживає різні синтаксичні конструкції, в яких дієслова із семантикою виділення запаху, його поширення, сприймання валентно сполучаються із номінаціями його джерела: *пахнути, пропахнути, пашіти, дихнути, нюхати, тхнути, смердіти, чадіти* ("Ти ж пахни мені, не щезаючи..."; "Дихнуло поле медом доброти"; "Зірок йому всигле, дасть вічного сіна, понюхає яблук з коневої спини..."; "Акації в травні нектаристі, аж чадіють солов'ї..." тощо) Лексико-семантичне поле "запах" охоплює й такі, пов'язані із запаховим відчуттям фразеологізми, як *бити в ніздрі, забивати подих, (нюхом) чути*, пор.: "Б'ють кропом у ніздрі осінні базари..." тощо. Слід звернути увагу на сполуку (нюхом) чути. У семантиці дієслова чути можна побачити виявлення синестезії. "З дієсловом чути пов'язані відчуття дотику, слуху, внутрішні переживання, психічний стан людини, а також обов'язково відчуття запаху й смаку"⁶. У поезіях Драча чути найчастіше вживається із значенням "розпізнавати за допомогою органів слуху чи нюху", у даному випадку – нюху ("нюхом) чути": "Погарніла нині, пахоці почула..."; "А ти вже, чуло нюхом, подолав кореляційні функції і інтегральні схеми?"; "Ось я нарешилі. Нюхом наче чуло".

І. Драч розширює ряд дієслів із одоративною семантикою, використовуючи слова із вторинним, переносним значенням: *віяти* "Грибами так віє з лісу..."; *відгонити* "Відгонили грушами хмари..."; *плинути* "Запах дикої

руші плине мені у вікно..."; парити "І вже знову в повітрі парить передгрозовим нечуваних мук..."; клекотати "Бузок одклекотав пахучим океаном..."; кинити "Конвалія пахка п'яжливо одкипіла..." тощо.

В цілому, одоративний образ – деталь мовної картини світу І.Драча. Це – спогад, настрої, мрія, влучна характеристика. Образи запахів органічно вплітаються в тканину поетичної мови Драча. Чутливий до асоціативних зв'язків слова, до розширення його семантики, поет майстерно володіє прийомом передачі абстрактних, узагальнених понять через конкретно-чуттєве відображення. Мовотворчість І.Драча є прикладом багатоасоціативного образного мислення, що збагачує поетичне слово новими несподіваними семантичними відтінками, нюансами, передавши властивою Драчеві метафоричною мовою.

¹Франко І.Я. Із секретів поетичної творчості // Іван Франко. Твори : У 20 т. – К., 1955. – Т. 16. – С. 259; ²Франко І.Я. Михайло Старицький // Там само. – Т. 17. – С. 54; ³Франко І. Із секретів поетичної творчості. – С. 261; ⁴Дятчук В.В., Пустовіт Л.О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. – К., 1983. – С. 10; ⁵Там само. – С. 14; ⁶Там само. – С. 26-27.

Джерельна база

Драч І. Вибрані твори : У 2 т. – К., 1986. – Т. 1-2.

Драч І. Вогонь з попелу: Поезії (З шістдесятих – у дев'яності). – К., 1995.

Драч І. Сізіфів меч: Вірші дев'яностих. – К., 1999.

*Людмила Кравченко,
Київський університет*

Прізвиська Лубенщини на -енк-о (-єнк-о)

Суфікс **-енк-о (-єнк-о)** є найпоширенішим і найхарактернішим формантом сучасних українських прізвиськ, тому в ономастиці йому приділено вже багато уваги. Проблеми генези суфікса **-енк-о** торкалися у своїх працях В.Сімович, С.П.Бевзенко, О.Б.Ткаченко, А.Степович, М.Л.Худаш, І.Фаріон¹ та ін. А питання створення і розвитку українських прізвиськ на **-енк-о (єнк-о)**, їх деривації, територіального поширення в діахронії та синхронії розглядали Р.І.Осташ, І.Д.Сухомлин, О.Д.Неділько, В.Д.Познанська, Т.В.Марта-

лога, Ю.К.Редько та інші ономасти, які досліджували антропонімійні системи різних регіонів України.

За даними М.Худаша, антропоніми з цими формантами фіксуються уже в першій половині XV ст. у латино-польських писемних пам'ятках, що належать західноукраїнським територіям². Ці патронімічні назви первісно мали демінутивне значення³ і згодом почали домінувати в Східній Україні, що не збігається з їх першими фіксаціями. У XVII ст. у "Реєстрі усього Війська Запорозького після Зборівського договору 1649 року" за частотою вживання прізвищеві назви з суфіксом **-енк-о** стоять на першому місці, їх число перевищує 22 тисячі, що становить 56% від загальної кількості зареєстрованих⁴.

На сучасному етапі прізвища на **-енк-о** поширені в усіх без винятку областях, але найбільше їх у східній частині України, тоді як на західноукраїнській території вони зустрічаються рідко, ледве перевищуючи 1%.

У зібраному нами антропонімійному матеріалі Лубенщини⁵ нараховується 353 прізвища на **-енк-о** (**-енк-о**) (загальна кількість носіїв – 7304 чол.). Це становить 24% від загальної кількості записаних прізвищ. Вони характеризуються певними особливостями як щодо семантики, так і щодо походження та структури їх твірних основ. За особливостями твірних основ прізвищ на **-енк-о** їх можна розподілити на кілька груп.

1. Прізвища, лексичною базою яких є церковно-християнські імена:

- а) чоловічі імена різної структури;
- б) жіночі імена різної структури.

2. Прізвища, похідні від автохтонних особових імен і їх дериватів:

- а) імен відкомPOSITного походження і їх дериватів;
- б) давньослов'янських імен відапелятивного походження та відапелятивних індивідуальних прізвищ.

3. Прізвища, базою яких є апелятивні назви особи:

- а) за професією чи заняттям;
- б) за місцем походження чи проживання;
- в) за етнічною приналежністю.

1. Прізвища, лексичною базою яких є церковно-християнські імена.

А. Твірними основами цієї групи прізвищ виступають адаптовані канонічні церковно-християнські імена різної структури – повні, усічені, усічено-суфіксальні та суфіксальні варіанти: *Демиденко, Гавриленко, Ва-*

Смеленко, Трохименко, Максименко, Філенко (< Філь < [Тео]філь), Філоненко (< Філон < Фил[им]он), Васенко (< Вась < Вас[иль]), Костенко, Савенко (< Сава < [ав]елій), Хоменко, Юрченко, Костюченко, Омельченко, Дорошенко.

У деяких прізвищах спостерігається варіантність форм твірних основ. У прізвищах Явтушенко і Євтушенко, Яременко і Єременко, Якименко і Єкименко, Ахременко й Охріменко є типова фонетична риса українського іменника, що полягає в заміні церковнослов'янського початкового а на о та початкового є на я, о⁶. Варіанти прізвища Самшленко і Самойленко відображають фонетичну рису лубенських говірок. "У закритому наголошеному складі перед твердим або м'яким приголосним і перед [j] давнє [o] в лубенських говірках перейшло в [i] з пом'якшенням попереднього приголосного, ... хоча рефлексія давнього [o] в окремих словах має відхилення, і в частині говірок [o] виступає або вживається паралельно з [i]"⁷.

Окрім усічено-суфіксальні особові імена, що мотивують сучасні прізвища Пухлицини, важко порівняти з певними християнськими іменами. Однак поширеність таких назв у пам'ятках XVI ст. дає підставу вбачати у них закономірні уподібнення. Найуживанішими серед них були імена з формантами -иль, -ць (-ц), -хь, -хно, -нь(-нь), -сь(-сьо)⁸, вони і стали твірною базою прізвищ: Ісенко < Іса, Ідасенко < Фесь, Єсенко < Єсь, Гріненко < Гринь, Даценко < Дашь, Доценко < Дашь, Луценко < Луць, Ярошенко < Ярошь. Припускаємо, що мотивуючі основи є дрифтантами імен Іван або Йосип, Федос, Єсидь < Йосидь, Григорій, Данило або Дашь, Дорожій або Дометій, Лукаш, Ярема.

У суфіксованих твірних основах найчастіше виступали форманти -к-о, -ць, -ик. Останні два в антропонімах виконували демінутивну функцію (Петрушенко < Петрусь, Демусенко < Демусь, Павліченко < Павлик, Петіченко < Петик), а суфікс -к-о утворював демінутиви, як правило, від повних імен або уже попередньо суфіксованих: Ромащенко < Ромасько < Ромась < Роман, Івашченко < Івашько < Івашь < Іван, Миронченко < Миронко < Мирон, Данильченко < Дашько < Данило. При творенні прізвищ на межі основ і суфіксів відбувалося чергування приголосних /к-ч/ (Савка > Савченко, Зінько > Зінченко), /х-ш/ (Явтушка > Явтушенко). Цікаві зміни спостерігаємо у похідних, твірні основи яких чергуються на /с'к'/ (Васько, Масько, Юсько): спочатку відбувається чергу-

вання /к-ч/ (*Вас'ко* > *Васченко*), а потім – регресивна асиміляція приголосних за місцем і способом творення /с-ш/: *Ващенко, Мащенко, Ющенко*.

Б. Прізвища на -енк-о, що походять від жіночих імен різної структури.

Іменування жінки на Лубенщині, як і на інших територіях, служило засобом ідентифікації особи лише в окремих випадках, тому й утворень цього типу дуже мало: *Наталенко, Векленко, Мариненко, Ганненко, Марюхненко, Катренко, Христиченко, Фенченко* < *Фенька* < *Феня* < *Федора, Сонченко* < *Сонька* < *Соня* < *Софія, Улянченко, Варченко, Прищенко* < *Приська, Гапченко, Солошенко* < *Солоха* < *Соломія, Вірченко* < *Вірка* < *Віра* – це єдине утворення від жіночого слов'янського імені, тому розглядаємо його в цій групі.

2. Прізвища, в основах яких відображені автохтонні особові імена.

Слов'янські автохтонні імена та їх демінутивно-гіпокористичні утворення мають відповідне наукове висвітлення в ономастичній літературі. В українській антропоніміці їм присвячена монографія М.О.Демчук, яка класифікує їх за трьома різновидами: а) імена-композиції; б) імена відкомпаративного походження (усічені й усічено-суфіксовані деривати); в) імена відапелятивного походження⁹. Чіткого розмежування між другим і третім різновидом немає, бо скорочені і суфіксальні деривати слов'янських імен-компаративів, що творилися від апелятивів, були співзвучними з відповідними загальноорозмовними лексемами й інколи із церковнохристиянськими іменами. Тому твірну основу прізвища *Голенко* можна інтерпретувати і як усічення якогось із імен-компаративів *Голь* (< *Гол[ислав]; Hol[obud]* [Д., 58]), і як первісно нечленний прикметник *гол* "голий"; твірну основу прізвища *Радченко* можна розглядати як суфіксальне відкомпаративне ім'я *Радко* (< *Рад[ислав], Рад[миръ], [Буди]радь;* болг. *Рад[ивой];* серб. *Rad[osin];* хорв. *Rad[oboj];* п. *[Bogu]rad* [Д., 63]) і як варіант від канонічного імені *Родіон* (*Радивон*).

Аналізуватимемо наш матеріал, спираючись на зазначену класифікацію, однак зауважимо, що через неоднозначну мотивацію твірних основ ми не можемо уникнути подібних умовностей.

А. Прізвища, в основах яких відображені відкомпаративні імена різної структури.

Божешко – Божь (пор. болг. Бож[идар], п. Boz[ebor], ч. Boz[etech] [Д., 54]); *Бальченко* < Баль (пор. болг. Бал[осинь], схв. Bal[islav] [Д., 57]), *Беляшечко* – Беляшъ, Белянь, *Білушенко* < Білуш (пор. болг. Бел[изар], Белуш [Белослав]; хорв. Bel[igoj]; серб. Bel[imir], п. Bielak, Bielusz [Д., 60]); *Рожешко* < Рожно < Роґъ (пор. комп. д.-р. Rog[(о)володь], Roh[van] ч. Roh[ovlad] [Д., 60]), *Синенко* (пор. комп. укр. Син[одань], Двор[о]снъ], схв. [Brato[sin, серб. [Rado[sin [Д., 81]), *Черненко* < Чернь (пор. комп. серб. Cm[omir]; хорв. Cem[igoj]; ч. Cm[host] [Д., 60]) та ін.

В Прізвища, лексичною базою яких є імена відапелятивного походження чи пізніші індивідуальні прізвиська.

До цієї категорії прізвищ належать утворення, мотивуючі основи яких у час формування і становлення прізвищ не належали до розряду традиційних онімів, а сформувалися тільки зі сфери загальнорозмовної лексики¹⁰. Виступаючи твірними основами сучасних прізвищ, імена та прізвиська відапелятивного походження пройшли складний процес онімізації (апелятив – власне ім'я або апелятивне прізвище) та номінаційної трансонімізації (власне ім'я чи прізвище – цювінітетігеска)¹¹. Після прийняття християнства слов'янські імена втрачали свою первісну функцію імен і набували функції прізвищ. Такі імена-прізвища, що відділялися новонародженим із слов'янського автохтонного іменника, вельмишвидко відрізнялися від вуличних прізвищ, які отримували носії пізнішого за часом побутуючої мотивацією. Тому ми розглядаємо утворення з такими основами в одній класифікаційній групі.

За семантикою твірних основ, за своїм генезисом ці лубенські прізвища дуже неоднорідні, оскільки представляють різноманітні семантичні і тематичні шари загальнорозмовної лексики, тому виділяти окремі групи апелятивів не будемо.

Ці прізвища сформувалися від основ:

1) від іменних: *Бабенко*, *Губенко*, *Звізденко*, *Лебеденко*, *Хмизенко*, *Морозенко*, *Савченко*, *Соколешко*, *Коденко* (пор. кодій – "віл з товстими ногами" [Гр. 2, 264]); *Дзюбішечко* (пор. дзюбань – "рябий від віспи" [Гр. 1, 380]), *Гришечко* (пор. гриш – "довбня на олійниці", "слід від віспи" [Гр. 4, 44]); *Кондіїшко* (пор. кондійка – "церковний посуд, в якому святять воду" [Гр. 2, 211]); *Гирешко* (пор. гиря – "коротко пострижений" [Гр. 1, 48]); *Авченко*, *Китченко*, *Киктенко* (пор. кикіть, кикоть – "залишок від-

різаного пальця, руки, ноги, а також недорозвинена рука, нога" [Гр. 2, 238]), *Бибченко* (пор. **бибка** – "шишка екскрементів овець" [Гр. 1, 55]), *Куленко* (пор. **куль** – "вимолочений сніг" [Гр. 2, 323]) та ін.;

2) прикметникових: *Кривенко, Руденко, Лисенко, Сіденко, Сизенко, Риженко, Босенко, Косенко, Сіренко, Горбатенко, Сухенко, Куценко* (пор. **куций** – "короткий, малорослий" [Гр. 2, 334]) та ін.;

3) дієслівних: *Знаєнко, Забуленко, Хиленко, Урясенко* (пор. **урясити** – "густо навішати" [Гр. 4, 354]);

4) від вокативних інтер'єктивів (вигуків): *Гегенко* (пор. "Ге! виг. 1) е! 2) понукання для корови, те саме, що і гей" [Гр. 1, 278]), *Гиренко* (<?, пор. "Гира! Виг. – понукання для коня (Миргородський повіт)" [Гр. 1, 283]);

5) складних слів: *Дузькрятченко, Панібратенко, Тонконоженко, Гарнаженко*.

3. Прізвища, в основах яких відображені апелятивні назви.

Прізвищами відапелятивного походження вважаємо такі, що первісно ідентифікували особу за професійними, етнічними, соціальними, релігійними ознаками, тобто такими, що "прямо відповідали реальному стану речей"¹². Ми будемо дотримуватися думки М.Худаша, Б.Близнюк, Г.Панчук, що назви, які характеризували особу за буденною реальною ознакою, піддавалися антропонімізації менше, ніж ті, що називали особу за якоюсь характерною (фізичною чи психологічною) ознакою. Тому такі відапелятивні означення особи могли минути стадію прізвиськ.

А. Прізвища, утворені від назви осіб за професією чи заняттям.

Лексика такого типу є цінним матеріалом для вивчення історії та етнографії народу. Через занепад з II половини XIX ст. народних ремесел і промислів, що не витримали конкуренції із зростаючою промисловістю, сама професія часто передавалася за спадковістю, і апелятивні назви, що утворилися від назв професій, занять, ставали родовими прізвищами¹³. До цих антропонімів належать такі лубенські прізвища: *Коваленко, Москаленко, Тесленко, Осауленко, Чабаненко, Різуенко* (пор. **різун** – "головоріз, розбійник" [Гр. 4, 23]), *Бондаренко* (пор. **бондар** – "бочкар" [Гр. 1, 86]), *Козеренко, Козаренко* (пор. **козарь** – "пастух кіз" [Гр. 2, 265]), *Шинкаренко, Лимаренко* (пор. **лимар** – "шорник" [Гр. 2, 359] < **шори** – "родь упряжи" [Гр. 4, 508]), *Пономаренко, Шапаренко* (пор. **шапарь** – "ключник, економ", **шапкар** – той, хто робить

лю продає шапки" [Гр. 4, 484]), *Комісаренко, Слісаренко, Писаренко, Титаренко* (пор. **титар** – "церковний староста" [Гр. 4, 263]), *Гончаренко, Маляренко, Гривітніченко* (пор. **гребінник** – "той, хто робить гребінці" [Гр. 1, 323]), *Стадниченко, Стадніченко* (пор. **стадник** – "пастух коней" [Гр. 4, 195]) або ж це прізвище походить від апелятивного прізвиська "стадник" (пор. **стадник** – "жеребець при стаді кобил, бик при стаді корів" [Гр. 4, 195]), *Мирошніченко, Кравченко, Винниченко* (пор. **винниченко** – "син винокура" [Гр. 1, 173]), *Дяченко*.

Б. Прізвища, утворені від назв осіб за місцем походження чи проживання.

Твірною базою для цих антропонімів Лубенщини послужили географічні об'єкти, котрі виділяли особу за просторовою, характерною для конкретної місцевості ознакою, а також місцем проживання. До таких прізвищ належать: *Луговенко, Дворовенко, Городищенко* і відойконімне прізвище *Ірклієнко*.

В. Прізвища, утворені від назв людей за етнічною приналежністю.

Прізвища цього типу відображають міжетнічні зв'язки або ж міграцію людей: *Шведенко, Циганенко, Литвиненко, Татаренко, Литовченко, Комліченко* (пор. **комлик** – "кімлик, калмыць" [Гр. 2, 224]), *Німченко, Турченко, Ляшенко, Ляхівненко*.

Таким чином, здійснений нами аналіз найпродуктивнішого типу творення лубенських прізвищ виявив багатство і різноманітність семантичних і структурних особливостей твірних основ, що є доказом природного і довготривалого процесу формування таких антропонімів. Найчисленнішу групу складають прізвища, утворені від власних імен людей. Основну роль у творенні їх відіграли канонічні церковно-християнські чоловічі імена, оскільки саме вони в час становлення прізвищ пресвалювали, а нерідко виконували роль прізвищевих назв. Тим паче, що більша частина прізвищ з формантом **-енк-о** мають виразно патронімічне (рідко матронімічне) значення, тобто вказують на походження від особового імені батька (матері), що називається у передсуфіксальній частині. Крім того, прізвища на **-енк-о** активно творилися від імен та прізвиस्क відапелятивного походження та від назв осіб за професією та видом діяльності.

¹Худаш М., Фаріон І. До питання генези українського антропонімного форманта **-енко** // Слов'янська ономастика. – Ужгород, 1998. – С. 212-219;
²Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К., 1977. – С. 122;
³Ткаченко О.Б. Українські прізвища з суфіксом **-енко** та споріднені утворення (питання походження) // Слов'янське мовознавство. – К., 1958. – С. 39;
⁴Остап Р.І. Словотворча структура // Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII століття. – К., 1989. – С. 124; ⁵Базою для дослідження стали записи прізвищ корінних мешканців усіх сіл Лубенського району Полтавської області, здійснені експедиційним шляхом у 1998-1999 р.; ⁶Керста Р.И. Украинская антропонимия XVI века (мужские именованія): АКД. – Ужгород, 1978. – С. 9;
⁷Варченко І.О. Лубенські говірки і діалектна суміжність. – К., 1963. – С. 21-23;
⁸Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI століття. Чоловічі іменування. – К., 1984. – С. 92; ⁹Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII століття. – К., 1988. – С. 170; ¹⁰Близнюк Б.Б. Гуцульські прізвища, в основах яких відображені автохтонні особові власні імена // Наукові записки Тернопільського педуніверситету. – Тернопіль, 1999. – Вип. 2. – С. 121; ¹¹Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку. – Рукопис дис. канд. філол. наук. – Львів, 1997. – С. 34; ¹²Худаш Л.М. До питання класифікації прізвищевих назв // З історії української лексикології. – К., 1980. – С. 135; ¹³Панчук Г. Апельятивні назви в основах прізвищ Опілля // Наукові записки Тернопільського педуніверситету. – Тернопіль, 1999. – Вип. 2. – С. 134.

Список умовних скорочень

Гр. – Словарь української мови / За редакцією Б.Грінченка. – К., 1907. – 1909. – Т. 1-4.

Д. – Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII століття. – К., 1988. – С. 170.

*Людмила Дядечко,
Київський університет*

Фіксація та семантизація крилатих слів та їх прототипів у найдавніших лексикографічних пам'ятках (ономастиконах)

В історії лінгвістики є чимало прикладів, коли лексикографічна практика випереджає теорію щодо виявлення та попереднього осмислення певних мовних фактів. Крилаті слова (далі – КС) належать до цих прикладів: уперше їх було зафіксовано у словниках задовго до того, як вони були терміно-

© Л.Дядечко, 2001

кції (саме поняття, співвіднесене з ними, було кристалізоване в однойменному довіднику Г. Бюхмана, опублікованому в 1864 р.).

Симптоми КС виявляються в найбільш ранніх з відомих науці лексикографічних текстах, найстаріші списки яких датуються XIII ст. У лексикографії цього періоду сформувалося чотири напрямки: 1) словники-ономастикони; 2) словники символіки (приточники); 3) словники слов'яно-руські; 4) словники-розмовники¹.

Зміст словників перших двох типів повністю та третього типу переважно визначається книгами Святого письма, роль якого у становленні лексико-фразеологічного фонду важко переоцінити. Біблеїзми виконують важливі номінативно-комунікативні функції: одні з них називають широко розповсюджені поняття, які не мають інших засобів вербального позначення, інші спеціалізуються на вираженні емоційно-експресивних і/або оціночних значень. У другій групі біблеїзмів досить велика питома вага КС, тому цілком закономірна їхня наявність у тій чи іншій формі у стародавніх словниках.

Характер інтерпретації КС у словникових спробах початкового періоду лексикографії залежить від світосприйняття, яке панувало в середні віки, від підпорядкованості словникової справи потребам церкви: перші глоси та інтерюляції з'явилися у процесі екзегези Старого та Нового заповіту, їхнє націлювання і репрезентація у вигляді спеціальних списків стимулювалися як намаганням пояснити "темні", незрозумілі слова, так і характерною для онто- та філогенезу потребою семантизувати світ, що здійснювалося у ригористичній для того періоду манері – за допомогою створення системи символів, здатних розкрити потаємний зміст біблійних текстів.

Як показує аналіз двох ономастиконів "А се имена жидовська руськы толкована"² і "Рѣчь жидовскаго языка" (за списками XIII ст.)³ (списки останнього були поширені пізніше на українських та білоруських землях, про що свідчить "Лексис" Лаврентія Зизанія⁴). У словниках цього типу значна частка слів, що реалізують у сучасному функціонуванні свої узагальнено-символічні значення чи входять (самі або їхні похідні) до складу сталих виразів. Їхня семантизація у давніх ономастиконах здебільшого здійснюється в максимально лаконічній формі, за допомогою однієї лексики, яка, за умовленням середньовічного глосатора, відображає деякий глибинний смисл.

Залежно від характеру тлумачень розрізняються два типи ономастиконних статей: 1) переклад слова з намаганням усвідомити його етимологію; 2) розкриття символічного значення⁵. Деталізація цієї типології дозволяє виявити зачатки різних засобів опису значень слів – засобів, які були розвинуті у новітні часи та успадковані у відкорегованому вигляді лексикографами ХХ ст.: етимологічного, синонімічного, гіпо-гіперонімічного, демонстраційного (цитатного). Ці засоби семантизації спочатку застосовувалися, щоб пояснити символіку біблійних текстів, яка корелює із закріпленою в лексиці сучасних східнослов'янських мов. Характер відповідностей залежить від номінативних властивостей слова, яке аналізується, точності його етимологізації, взаємозв'язку його внутрішньої форми та сучасного значення з аспектуально-змістовим планом відображення біблійного сюжету в словнику.

Проекція мовного матеріалу з ономастиконів на фонд КС російської, української та білоруської мови допомагає виявити такі різновиди кореляцій:

Для загальних іменників:

1. Тлумачення в ономастиконі розкриває істинне етимологічне значення, що підтримується біблійним контекстом і асоціативно пов'язується з образом, який міститься у відповідних фразеологізмах/КС східнослов'янських мов. Наприклад: **висеръ. камень ч'тънь** [РЖЯ, 405], тобто "каміння коштовне"⁶, – іменник пояснюється за допомогою родового визначення. У значенні "перли" (від араб. *busra* "підроблені перли, стеклярус"), що майже забуте, але зберігається у Новому заповіті (Матв., VII, 6), слово виступає матеріальною базою внутрішньої форми звороту *метать бісер перед свиньями*⁷ – *метати (розсипати) перли (перла, бісер) перед свиньми*⁸ – *сыпати бісер (перлы) перад свиньями*⁹. У первинному контексті створені передумови щодо образного переосмислення слова завдяки асоціації за схожістю: *перли* → *дорогоцінність, багатство* → *духовне багатство людини*. Таким чином, генералізація як засіб ономастиконного тлумачення висвітлює одну зі стадій семантичної зміни лексичної одиниці, яка зумовлює подальшу долю всього сталого словосполучення, що спочатку інтерпретувалося на релігійних засадах: *метати [дати, пометати, сыпати] бисеръ свиньямъ [предъ свиньями]* "прищеплювати християнські принципи тим, хто не здатний оцінити їх": *тако же бо свиньямъ сыпати бисеръ отъречено. ксть.* тако лишати чьстьна-

ого бисъра. абиѣ члвкомъ чстотою и бестрастиемъ бывъша зльныхъ ксть" (рук. XII ст.)¹⁰, – а потім набуло більш узагальненого характеру: "даремно говорити про що-небудь чи довести що-небудь тому, хто не здатний або не хоче цього зрозуміти"¹¹).

2. Тлумачення детерміноване біблійним текстом, який найсильніше вплинув на формування семантики слова/виразу. Так, слово *манна* пояснюється шляхом цитації Старого заповіту: *мана. что се* [РЖЯ, 412]; пор.: Вихід, 16, 15. Це трактування зберігалось досить довго¹², однак, як стверджують сучасні дослідники, слово походить від грец. *μαρνα* "їжа" < д.-євр. *מַן* "дар"¹³. Етимологічне значення слова, що пройшло кризу призму біблійного сюжету, сформувало семантику виразів *манна небесная* – *манна небесна* – *манна нябесная* "несподівано одержані життєві блага"¹⁴, пор. також *чекати, як манны небесної*, але зворот *питаться манной небесной* – *живитися манною небесною* "існувати надголодь" [КВукр., 158] має внутрішню форму, яка вказує вже на інший змістовий аспект легенди.

3. Алегоричне тлумачення значення слова не пов'язане з його сучасним використанням. Наприклад, у статті: *коумбанъ. т. образъ* [А се., 398]. У сучасній російській мові слово *кимвал* є компонентом виразу *кимвал звенящий (медь звенящая)* "звичайно про урочисті, але пусті слова" [Ашук., 198]. Як крилатий вислів цей зворот не фіксується словниками української мови, хоч і зустрічається в ній: *Ваша [потів] мова як кимвал, що бренькає, а ваша наука як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема* (І. Франко).

Для власних іменників:

1. Тлумачення, що є спробою визначити етимологію слова: а) запропонована в ономастиконі етимологія є істинною, збігається зі значенням слова у біблійному контексті, який мотивує символічне вживання в сучасній мовленнєвій практиці. Так, у статті: *едемъ. т пицаранскага* [А се., 399] – наводиться символічне пояснення, але зі спробою прояснити його етимологію, пор.: *Эдем* [Едем] "приємність, насолода" [БЭ, 213]. За Біблією, Едем – країна, в якій Бог посадив сад (рай) (Буття, II, 8), це зумовлює отождошення змістових сторін слів *Едем і рай*, які виступають синонімами в усіх східнослов'янських мовах не тільки в прямих, а й переносних значеннях (див. [СУМ, II, 454]). Пор. також статті:

голгофа. лобьнок [РЖЯ, 402] (топонім походить від д.-євр. слова зі значенням "череп, голова", згідно з Новим заповітом, Голгофа – місце розп'яття Христа, і перше, і друге значення мотивують сучасне символічне слововживання [КВукр., 66], напр.: *Від реєстрації у ВВІР одержаних запрошень на виїзд до митниці на кордоні – такий шлях емігрантської голгофи нашого часу, якій триває для кожного у середньому рік!* (Веч. Київ, 1991 р.); "*Голгофа: Документальна історична розповідь*" – назва книги М.Руцького, виданої у м. Рівне 1996 р.) та *ісѣ. спѣсѣ* [РЖЯ, 408] (Иисус із д.-євр. слова, що означає "бог врятує"¹⁵, пор. символічне значення, не зафіксоване російськими словниками: *Если свидетель – Иуда, это не значит, что президент сам Иисус Христос* (Комс. пр., 9.07.96); б) етимологія є істинною, але вона не пов'язана з образно-символічним осмисленням слова. Напр.: *матюсала пощенть* [РЖЯ, 409] (антропонім походить від д.-євр. дієслова зі значенням "посилати (стрілу)" [16]), порів.: *Мафусаил, стар, как Мафусаил, Мафусаилов век* – [Ашук., 197] – *Мафусаилов вік* [КВукр., 160] – *Мафусаилов век жьць, Мафусаиловы годы жьць*; в) етимологія не є істинною і не пов'язана з образним компонентом значення КС. Пор.: *нюда. исповѣданік* [РЖЯ, 410] – "за назв. одного з євр. племен" [СЛИ, 476] – "зрадник" [КВукр., 121]).

2. Тлумачення, здійснене під безпосереднім впливом біблійних легенд: а) воно поєднується з образно-символічним значенням слова/виразу в сучасному мовленні. Прикладом народної етимології є словниковий опис: *вавилонь сматеник* [РЖЯ, 405]. Біблійний переказ про змішування мов настільки запав у свідомість середньовічного лексикографа, що він пов'язав походження цього топоніма з дієсловом *bālal* "змішувати", хоч справжня етимологія, як вважає більшість учених, інша (< акад. *bāb-ihu* "ворота бога"¹⁷). Крилате слово зараз має декілька значень, які сформувалися на базі біблійного контексту [КВукр., 32], від нього був утворений прикметник – компонент фразеологізмів/КС *вавилонская башня* [Ашук., 42] – *вавилонська вежа* [КВукр., 32] – *вавилонская вежа* [ТСБМ, 1, 474], *вавилонское столпотворение* – *вавилонське стовпотворіння* – *вавилонское столпотвореніє* [ТСБМ, 5, 329], а також *вавилонское смешение языков*¹⁸. Відзначимо, що у першому звороті в російській лексикографії зафіксовано тільки значення "про що-небудь дуже високе"¹⁹, хоч поширене й інше переносне – "про ідею, організацію чогонебудь, що вимагало багато зусиль, але з самого початку було приречене на

исходу": один із героїв роману "Белые одежды" В.Дудінцева говорить про себе: "Я стоял на грани возможного для меня совершенства и должен был рано или поздно двинуться вспять. Оставалось несколько лет. Ну, может, пять лет, может, и Вавилонская башня должна была начать разваливаться. И поддерживать свой статус я мог только при наличии всего того, что имел". Семантизація у стилі: *хамъ. дързь* [РЖЯ, 409] – повністю збігається із сучасним метафоричним значенням. Тлумачення здійснюється шляхом добору епітету, який у російській мові досі характеризує брутальну, зухвалу людину (в українській мові – так само) (пор. етимологію: за [БЭ, 739], *Хам* – "темний, калючий, смаглявий"); б) тлумачення не сумісне зі значенням КС, пор.: *каши. прѣггажаник* [РЖЯ, 409].

Зрозуміло, що різні типи кореляцій співвіднесені з різним слово – та фразеологічним потенціалом у галузі КС. Семантизація, яка здійснюється завдяки залученню біблійного контексту, безпосередньо пов'язана з КС. Тлумачення власних іменників дає цінні матеріали для історика слов'янської фразеології, розкриваючи витoki формування образної основи усталених фразем, що була закладена значеннями лексем, експлікованих в ономастичних. Інтерпретація власних іменників типу 1а та 2а або фіксує наявність образно-символічного значення слова вже у давньоруській мові, яке, отже, виконує функцію крилатого (наприклад, *Хам*; пор. також *Мамона*, що в [РЖЯ, 412] дефінується як "багатство" і разом із похідними відповідно використовується: "*Что есть мамонна неправдѣньши. Изб. 1073 г.*"; "*Мамонина стѣна*", "*Грѣшници младенца мамоничица зовѣтъ. [Слово] Козм. пресв. отрес. "*"), або сприяє розвитку такого значення.

¹Ковтун Л.С. Русская лексикография эпохи средневековья. – М.; Л., 1963. – С. 7; Асе імена жидовська русьскы тълкована // Л.С.Ковтун. Русская лексикография... С. 398-399. Далі в тексті – А се., із зазначенням стор.; ²Рѣчь жидовскаго языка // Ковтун Л.С. Указ. раб... – С. 399-418. Далі в тексті – РЖЯ, із зазнач. стор.; ³Горьковский П.И. История украинської лексикографії. – К., 1963. – С. 11; ⁴Ковтун Л.С. Указ. раб... – С. 153; ⁵Ковтун Л.С. Указ. раб... – С. 136; ⁶Ашукан Н.С., Ашукан Н.С. Крылатые слова. Литературные цитаты. Образные выражения. – М., 1987. – С. 228. Далі в тексті – Ашук, із зазнач. стор.; ⁷Словник української мови: У 9 т. – К., 1975. – Т. 6. – С. 328. Далі в тексті СУМ, із зазнач. тому та стор.; ⁸Тлумачальны

слоўнік беларускай мовы : У 5 т. – Мінск, 1977-1983. – Т. 5. – Кн. 1. – С. 433. Далі в тексті – ТСБМ, із зазнач. тому та стор.; ¹⁰Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.) : В 10 т. – М., 1988. – Т. 1. – С. 162; ¹¹Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И.Молоткова. – М., 1986. – С. 246; ¹²Библейская энциклопедия [1891] / Сост. архимандрит Никифор. – М., 1994. – С. 452. Далі в тексті – БЭ, із зазнач. стор.; ¹³Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К., 1989. – С. 225; ¹⁴Коваль А.П., Коптілов В.В. Крилаті вислови в українській мові. – К., 1975. – С. 158. Далі в тексті – КВукр., із зазнач. стор.; ¹⁵Справочник личных имен народов РСФСР / Под ред. А.В.Суперанской. – М., 1987. – С. 472. Далі в тексті – СЛИ, із зазнач. стор.; ¹⁶Ковтун Л.С. Указ. раб... – С. 126; ¹⁷Ковтун Л.С. Указ. раб... – С. 116; ¹⁸Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии: Сб. образных слов и иносказаний : В 2 т. – СПб., 1903-1904. – Т. 2. – С. 283; ¹⁹Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII-X века / Под ред. А.И.Федорова : В 2 т. – СПб., 1991. – Т. 1. – С. 18-19; ²⁰Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. – М., 1989. – Т. 2. – Ч. 1. – Стлб. 109.

ГРАМАТИКА

*Оксана Зубань,
Київський університет*

Створення морфемної бази даних: принципи опису морфемі як інваріантної одиниці

Останнє десятиріччя української лексикографії відзначається тенденцією до створення різноманітних словників як лінгвістичних, так й іншого спрямування, а особливо термінологічних словників різних галузей знань.

В українському мовознавстві нагальною є проблема укладання лінгвістичних словників, тип яких визначався б конкретними завданнями різних мовознавчих наук та одиницями, що становлять об'єкт вивчення цих наук.

Визначення морфеміки як окремої галузі мовознавства посилило інтерес лінгвістів до проблем морфної структури слова ("Словотвірна морфеміка сучасної української мови"¹, "Суфіксальна підсистема сучасної української мови: будова та реалізація"², "Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія"³, "Словник афіксальних морфем української мови"⁴). Розвиток теорії

© О.Зубань, 2001

морфеміки та словотвору ставить нові лексикографічні завдання – укладання морфемних словників різних типів, спрямованих як на користувача-філолога, так і на пересічного користувача, зокрема в прикладному аспекті актуальним є укладання тлумачного словника морфем, який допоміг би фахівцям різних галузей науки у вирішенні проблеми стандартування термінів української мови.

Відомі в україністиці морфемні словники "Морфемний аналіз: Словник-довідник" І.Т.Яценка та "Морфемний словник" Л.М.Полюги, в яких поставлено завдання визначити морфну структуру слів, "Словник афіксальних морфем української мови", в якому описуються частотно-валентні характеристики морфем сучасної української мови, звертаються до значення морфем лише в аспекті диференціювання омонімічних морфем у морфемних структурах слів, але не ставлять за мету описати значення морфем, тому, на нашу думку, назріла необхідність створення морфемного словника тлумачного типу, в словникових статтях якого описувалися б значення морфем та особливості їх функціонування. Прикладом таких лексикографічних досліджень є словники російської мови – "Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка"⁵ та "Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный"⁶, укладені Т.Ф.Єфремовою.

Вибір ідеології та методики укладання морфемних словників різних типів повинен зумовлюватися завданнями, які ставить перед собою словник, та основними аспектами теорії морфеміки, що визначають статус морфемі як знакової одиниці у структурних зв'язках з іншими одиницями в системі української мови.

Визнаним у сучасному мовознавстві є теоретичне положення, що "морфемою може вважатися фонологічна послідовність, яка повторюється з певним змістом і локалізована у визначеному місці морфологічних структур, чітко вичленовується, існуючи у вигляді безперервної матеріальної сегментної форми і асоціюється з дискретним, хоч і складним, "квантом" значення"⁷. Таке визначення розкриває суть синтагматичної, а не парадигматичної одиниці, тобто морфа, а не морфемі.

Морфемна теорія розмежовує ці два поняття як явища синтагматики та парадигматики.

Морфема – абстрактний гносеологічний інваріант, що характеризується відсутністю конкретно маніфестованої субстанції і референційного значення, одиниця наукового аналізу і певною мірою одиниця "штучна". Морфема – парадигматична одиниця мови, що реалізується у конкретних варіантах – морфах.

Морф – мінімальна знакова одиниця мови. Морф – лінійна мовна одиниця, яка є елементом слова і не має синтаксичної самостійності. Морф – онтологічна одиниця мови, тобто одиниця, що характеризується психолінгвістичною реальністю.

У межах морфемного рівня морф вступає у синтагматичні і парадигматичні відношення та в ієрархічні відношення: із словоформами як одиницями вищого рівня і звуками (фонемами) як одиницями нижчого рівня мови.

Синтагматичні та ієрархічні відношення (між морфами і словоформою) можна описати через встановлення дистрибутивно-комбінаторної характеристики морфів на формальному та функціональному рівнях організації морфемних структур слів. Досвід такого опису репрезентує "Словник афіксальних морфем української мови", в якому кожен морф описаний як окрема синтагматична одиниця у структурних відношеннях з пре- і постпозитивними морфами.

Визначення комбінаторно-дистрибутивної характеристики морфів дозволяє провести ідентифікацію морфів однієї морфемі. Морфема як клас морфів, в яких вона реалізується у синтагматиці, розглядається нами як морфемна парадигма.

Явище варіативності одиниці мови зумовлене двома факторами: а) існуванням кожної одиниці у вигляді деякого класу; б) використанням у мовленні завжди одного представника класу.

Інваріант і варіант – дві характеристики одного явища. Інваріантні властивості морфа (тотожність значення і часткова фонологічна подібність плану вираження) – основа моделювання ідеального елемента мовної системи – морфемі, в якій узагальнюються варіативні риси морфів. Варіативність стосується тільки плану вираження як часткова фонологічна відмінність морфів однієї морфемі. Відмінність змісту морфів розглядається не як варіативність, а як актуалізація потенційно закладених у морфемі змістів – інформативністю

морфеми. Інформативність морфеми – "[...] міра змісту даної одиниці в конкретній реалізації"⁸. У морфемі інформація виступає лише як потенційно можлива реалізація всього змісту, закладеного в ній. У кожному новому оточенні морфема може змінювати свою форму (реалізуватися в морфах), а також розширює своє значення, яке виражається не тільки окремою морфемою, а й всією морфною структурою, до якої вона входить, тому обов'язковим елементом значення морфеми, описуваної в словнику, повинна виступати інформація про структурно-позиційну сполучуваність морфів і про динаміку функціонування значення (будь-якого) в кожній конкретній реалізації.

Перехід від звука до морфа – це перехід від незнакового рівня мови до знакового. Тобто, комбінуючись у морфі, звуки набувають нової якості – не тільки виконують функцію диференціації значень морфів, а й функцію вираження значення. Фонологічні відмінності у будові морфів використовуються мовою у функціональних цілях на знаковому рівні.

Такі значущі варіювання морфів характеризуються морфонологічними правилами: альтернативний ряд фіксує фонологічну відмінність морфів однієї морфеми, якій у семантичному плані знакової одиниці відповідає відмінність структурно-граматична або структурно-лексична. "Ми вважаємо, що правило може вважатися морфонологічним тільки в тому випадку, коли воно не зумовлюється властивостями звуків і їх комбінаторикою, а також, якщо встановлене чергування, фонологічно протиставляючи два морфи однієї морфеми, одночасно відіграє роль [...] функціонального засобу і закріплено за визначеною позицією..."⁹.

Враховуючи інваріантні та варіативні властивості морфа як дві характеристики одного явища, морфемна база даних повинна представити морфему як лінгвістичну комплексну одиницю і описати структурно-системні відношення цієї одиниці у мові:

- синтагматичні – сполучуваність морфів у пре- та постпозиції;
- парадигматичні – протиставлення морфів за формою та функцією у межах однієї морфеми та у морфемній системі мови в цілому;
- ієрархічні:

- відношення між фонемами, що репрезентують форму вираження морфів однієї морфеми, та морфемою як інваріантом;
- відношення між словоформами і морфами, які здатні у системі словоформи набувати різної інформативності.

При цьому склад альтернуючої морфеми необхідно описувати, з одного боку, у вигляді альтернативного ряду, який відображає субстанціальну фонологічну сутність явища морфемної парадигматики, з іншого боку, – у вигляді інвентаря морфів, зіставлених з тією позицією, яку кожний морф займає у визначеній парадигмі словоформ (структурна інформативність), та з тим граматичним чи лексичним квантом значення, яких морф набуває у цій позиції (граматична або лексична інформативність). Використання методологічних принципів морфонологічного аналізу в укладанні морфемного словника забезпечує системний опис функцій морфеми у синтагматичній реалізації, а також відображає варіювання морфів у процесі синхронного конструювання морфемних структур, що підтверджується описом морфемних парадигм суфіксальних афіксів дієслівних основ¹⁰.

Керуючись принципами поєднання морфонологічної теорії з дистрибутивною теорією ідентифікації морфів, опис морфеми у морфемній базі даних можна побудувати у такій послідовності: 1) інваріантне значення морфеми; 2) дистрибутивна характеристика морфів однієї морфеми (структурне значення); 3) морфонологічна характеристика морфеми; 4) інформативність морфеми: граматична; лексична.

Приклад лексикографічного опису афіксальної морфеми -АК-

/-АК-/ – /-АЧ-/ – /-К-/ – /-Ч-/ – /-АЦ-/ – /-АЦ’-/ – /-Ц-/ – /-Ц’-/

1. "Назва особи чоловічої статі – носія ознаки, вираженої мотивуючою основою" /кр’іп>ак-ø/: 1) "назва особи чоловічої статі, що характеризується за відношенням до предмета (явища, території), названого мотивуючим іменником" /риб>ак-ø/; 2) "назва особи чоловічої статі за притаманною їй ознакою, названою мотивуючим прикметником" /хиж>ак-ø/; 3) "назва особи чоловічої статі за виконуваною дією, названою мотивуючим дієсловом" /вой>ак-ø/.

2. Дистрибутивна характеристика:

R#F	кр'їт>АК -ø ² ~ войт> -а ¹ ~(-і)	шв> АЧ -ø ² ~ хїж> -у ^{1д} ~ їм> -ий~		
R#S	пш> -а			
R#SF	бурї> -уйу ^{1д} свой> -ин ¹ -а ¹ хїж> -ів-ø пш> -ов-ий прост> -уват-ий	шв> -ка закр'їт> -уйу ^{1д} -т' розкр'їт> -єт'ї-а войт> -єт'к-о бїд> -нє'к-о рїб> -их-а ст'їт> -ипт-є прост> -ок-ø коз> -ина шв> -ів-ø		
R#SF	мерс>ї'- ø ² ~ сї>в- ø ² ~ пїс'>м- ø ² ~ паруб>ч- ø ² ~ спїт>ай- а ¹ ~(-і) завод>їй- а ¹ ~(-і) бїд>ол- а ¹ ~(-і)	сї>в- ø ² ~	спїхї>ва- Ч -ø ² ~ оповїд>а- ø ² ~ завїд>ува- ø ² ~ жебр>а- а-т' ^{1д}	жебр>а- К -ø ² ~ зїв>а- а ¹ ~(-і) сїтї>в- ø ² ~ зада>ва- а ¹ ~(-і)
R#SS	бурї> -увати	хїж> -ити закр'їт> -увати		
R#SSF		шв> -чина коз> -чина свой> -єнит'(-а) кєрв> -єнка пїум> -ник-ø	спїхї>жа- ø ² ~ посвїд>чува- ø ² ~	
R#SSF	спїс>ч- уват-ий мерс>ї'- -ів-ø сї>в- -ів-ø пїс'>м- -ів-ø паруб>ч- -ів-ø	мерс>ї'- -ка сї>в- -ка спїт>ай- -ин-ø завод>їй- -ин-ø бїд>ол- -ин-ø	оповїд>а- -ка завїд>ува- -ка спї>ва- -ок-ø спї>ва- -ка пїс>а- -єнк-ø пїс>а- -их-а пїс>а- -ук-ø пїс>а- -ївн-а	жебр>а- -уй-ут' ^{1д} жебр>а- -ів-ø зада>ва- -уват-ий

				Продовження таблиці	
RS#SS				жебр>а -и ² -ти	жебр>а -увати
RSS#F				пос'т>в-ува -о ² ~ с'ї>й-а -о ² ~ власп>ов-ува -о ² ~	
RS#SSF		мерз>л'-чинн-о с'ї>в-чинн-о		пк>а-чпчнн-о ювід>а-чннн-о завід>ува-чннн-о с'п>ва-чннн-о	жебр>а-К - уват'-іс'т'-о
RSS#SF				пос'від>чува-ка зас'п>в-ува-ка с'ї>й-а-ка пос'від>чува-ів-о зас'п>в-ува-ів-о с'ї>й-а-ів-о	
RSS#SS F				зас'п>в-ува-Ч- ч-инн-о с'ї>й-а-чннн-о	
R#F	вой> АЦ -і				
R#SF	кр'п> -кий	хиж> АЦ-тв-о			
RS#F	спл>ай- -і завод>ій -і бід>ол- -і				з'ів>а- Ц -і
R#SS	пккр'п> -ки пккр'п> -к-ому				
RS#SF	с'ї>в- -кий пик'>м- -кий чуд>єрн- -кий бід>н'- -кий	чуд>єрн-тв-о пик'>м-тв-о		жебр>а-Ц-тв-о	жебр>а-кий с'п>ва-кий завід>ува-кий
RS#SS	пос'ї>в- -ки, ому попик'>м- -ки, ому почуд>єрн- -ки ому побід>н'- -ки, ому				пожебр>а-Ц'- к-и, ому пос'п>ва-Ц'-к- и, ому завід>ува-Ц'-к- и, ому

3. Морфема аломорфічно-варіативна: 1) у відношення додаткової дистрибуції вступають морфи: /-ак-/ - /-ац'/; /-ак-/ - /-ац'/; /-ац'/ - /-ац'/

/; /-ац'-/ – /-ач-/; /-ац-/ – /-ач-/; /-ак-/ – /-к-/; /-ач-/ – /-ч-/; /-ац'-/ – /-ц'-/; /-ац-/ – /-ц-/; 2) – морфи /-ак-/ і /-ач-/ у позиції перед суфіксами /-ува-/; /-уй-/; /-уйу-/; /-уйе-/ вступають у відношення вільного варіювання, а в усіх інших позиціях у відношення додаткової дистрибуції.

Морфема консонантно-альтернуюча: 1) морфологічна варіативність: морфи /-ак-/; /-ац'-/; /-ач-/ у межах морфемної парадигми протиставляються за морфологічними рядами, що виконують структурно-граматичну або структурну диференціацію: /-ак-/ – /-ац'-/: а[к-ц'] /вой>ак-а/ – /вой>ац'і/; /-ац'-/ – /-ач-/: а[ц'-ч'] /шв>ац-о/ – /шв>ац'к-ий/; /-ак-/ – /-ач-/: а[к-ч'] /бурл>ак-ува-ти/ – /бурл>ац-ат/; 2) фонологічна варіативність морфів /-к-/; /-ч-/; /-ц'-/; /-ц-/, зумовлена: – накладанням: /-к-/ – /с'нї>в[а-а]к-о/; /-ч-/ – /спожи>в[а-а]ч-о/; /-ц'-/ – /жебр>[а-а]ч-и-ти/; /-ц-/ – /жебр>[а-а]ц'к-ий/; – чергуванням та накладанням на морфемному шві /-ац'-/ – /хиж>а^х/в^с/у^ств-о/, /-ц'-/ – /жебр>а^х/в^с/у^ств-о/.

4. 1) – морфи /-ач-/; /-ч-/ асемантизуються у позиції перед суфіксами /-ч-/ (шв>ац-ч-ин-о, оповід>а-ч-ч-ин-о), /-к-/ (хиж>ац-к-а, спожи>ва-ч-к-а), /-их-/ (тка>ч-их-а), /-иш-/ (тка>ч-иш-ин-о), що "вказують на особу жіночої статі – носія ознаки вираженої мотивуючою основою"; – морфи /-ак-/; /-ач-/; /-к-/; /-ч-/ у структурі дієслівних основ перед дієслівними суфіксами та флексіями (кр'ін>ак-ува-ти, хиж>ац-и-ти, жебр>а-к-ува-ти, жебр>а-ч-и-ти), суфікси /-ац'-/; /-ц'-/ перед суфіксом /-त्व-/ ← /-ств-/ втрачають сему "чоловічої статі" і вказують на будь-яку особу (суб'єкт), що виконує дію; – морф /-ач-/ у словоформах дієслова /за-кр'ін>ац-ува-ти/ в дистантній дистрибуції до префікса /за-/ змінює словотворче значення – "вказує на особу, на яку спрямована дія суб'єкта" (для порівняння кр'ін>ак-ува-ти); 2) морфи /-ач-/; /-ч-/ у позиції перед флексією /-у/ (хиж>ац-у, жебр>а-ч-у) набувають граматичного значення дійсного способу та теперішнього часу, а в позиції перед флексіями /-и/, /-мо/, /-т'/, /-о/, /-мо/, /-те/ (хиж>ац-те, жебр>а-ч-те) – граматичного значення наказового способу; морфи /-ац'-/ (вой>ац'і), /-ц'-/ (з'ів-а-ц'і) у позиції перед флексією (-і) набувають граматичних значень давального та місцевого відмінків.

Лінгвістичний опис починається з визначення афіксальної одиниці, яка умовно позначає морфему як інваріант /-АК-/. Під заголовковою одиницею у фонематичному записі перераховуються морфи, в яких морфема реалізується: /-АК-/ – /-АЧ-/ – /-К-/ – /-Ч-/ – /-АЦ-/ – /-АЦ'-/ – /-Ц-/ – /-Ц'-/.

В одну морфему об'єднуються морфи, що характеризуються частковою фонологічною подібністю та спільним значенням, проте практика ідентифікації морфів багаточленних морфемних парадигм показує, що серед морфемних лінгвістичних конструктів визначаються такі, що об'єднують морфи, які: 1) характеризуються частковою фонологічною подібністю у попарному протиставленні – (/ат-/ – /ат'-/ – /ач-/); 2) в одному протиставленні є частково фонологічно подібними, а у протиставленні іншим членам парадигми принцип часткової фонологічної подібності порушується (/ач-/ – /к-/ , /ч-/ – /ац-/ – /ац'-/ – /ц-/ – /ц'-/).

Порушення принципу повного парадигматичного об'єднання пояснюється можливістю морфів парадигми протиставлятися за двома і більше фонологічними ознаками: наприклад, у парадигматичному протиставленні /ак-/ – /к-/ альтернантами морфонологічних чергувань виступають початкова голосна фонема та нульова фонема, а в парадигматичному протиставленні /ак-/ – /ач-/ – фінальні приголосні фонemi. Тому до одного лінгвістичного конструкта потрапляють морфи, які не характеризуються спільною сталою фонемою /к-/ , /ч-/.

Межа варіативності у формі вираження морфів встановлюється відповідно до послідовності словотворчої мотивації похідних основ, морфемні структури яких зберігають словотворчий афікс першого словотворчого такту, що дозволяє розмежовувати омонімічні суфікси. Афікси /ч-/ (*молод>ч-аг-а* ← *молод>еу'θ*) та /ч-/ (*спожчи>в(а-а)ч-θ* ← *спожчи>ва-ти*), /ац'-/ (*хиж>ац'к-ий* ← *хиж>ак-θ*) та /ец'-/ (*мл>ост-ив-ец'θ* ← *мл>ост-ив-ий*), незважаючи на те, що характеризуються одним словотвірним значенням "особа чоловічої статі – носій ознаки, вираженої мотивуючою основою", та фонологічною подібністю, належать до різних морфем тому, що реалізують словотворчу функцію у різних словотворчих моделях.

Наступним компонентом лінгвістичного опису морфемної бази даних є визначення інваріантного значення морфемі. Доречність застосування терміна "інваріантне значення" зумовлюється тим, що в межах однієї морфемної парадигми описуються морфи, які є елементами морфемних структур як мотивованих основ, де виконують словотворчу функцію (*вой>ува-ти* – *жой>ак-θ*), так і мотивуючих основ, у складі яких

вони не виконують словотворчої функції (*хиж*>*ак-ø* → *хиж*>*ац'к-ий*) і можуть зберігати своє словотворче значення у складі таких дериватів (*хиж*>*ак-ів-ø* – "той, що належить хижаку") або не актуалізувати свого значення у морфемних структурах похідних (*сні*>*в-(а-а)ч-к-а* – "особа жіночої статі, яка співає", де суфікс /-ак/ч-/, що "вказує на особу чоловічої статі" (*сні*>*в-(а-а)к-ø*) асемантизується, хоча і входить до складу мотивованої основи).

Незважаючи на те, що ми послуговуємось терміном "інваріантне значення морфем" спільність значення словотвірних афіксів встановлюється через їх здатність виконувати функцію твірного форманта у процесі словотвору або функцію кваліфікативного форманта у непохідних подільних основах (*скрип*>*к-а*). Словотвірне значення афікса встановлюється на базі семантичних відношень між мотивуючою основою та мотивованою. У морфемній базі даних інваріантне значення описується з погляду узагальненого семантичного поля словотворчого форманта та через диференціювання цього семантичного поля на окремі, підпорядковані йому кванти значення. Такий опис словотворчого значення зумовлюється двома підходами у трактуванні цього терміна. І.С.Улуханов¹¹ визначає словотвірне значення як елемент значення похідного слова, яким воно відрізняється від твірного, тобто словотвірне значення – різниця між мотивованим і мотивуючим. В.В.Лопатін¹², О.А.Земська¹³ визначають словотвірне значення як загальне категоріальне значення слів, об'єднаних в один словотвірний тип, тобто не через різницю семантики мотивованого і мотивуючого, а через їх семантичне співвідношення, враховуючи семантику мотивуючої основи. Керуючись принципом Улуханова, у словах *вой*>*ак-ø*, *хиж*>*ак-ø*, *сні*>*в-(а-а)к-ø*, *риб*>*ак-ø* визначено словотвірне значення суфікса /-ак/к-/ – "особа чоловічої статі – носій ознаки, вираженої мотивуючою основою" (п.1.). За теоретичним принципом Земської та Лопатіна у межах цього семантичного поля диференціюються три словотворчих значення: 1) "назва особи чоловічої статі, що характеризується за відношенням до предмета (явища, території), названого мотивуючим іменником" /*риб*>*ак-ø*/; 2) "назва особи чоловічої статі за притаманною їй ознакою, названою мотивуючим прикметником" /*хиж*>*ак-ø*/; 3) "назва особи чоловічої статі за виконуваною дією, названою мотивуючим дієсловом" /*вой*>*ак-ø*/.

У 2-му пункті – дистрибутивна характеристика морфів – описується структурно-позиційна сполучуваність кожного морфа в термінах двох лінгвістичних моделей. Субстанціально-фонематична модель морфемної структури словоформи: мерз'>л'-АК- $\emptyset^2$ ~(-i), де: />/ – морфний шов між коренем та афіксом (коренева позиція у словоформах з однаковими посткореневими морфемними структурами представлена лише в одному субстанціальному вираженні); /-/ – морфний шов між афіксальними морфами; АК – описуваний афікс; $\emptyset$ – нульова флексія; $\emptyset^2$ – цифра верхнього індексу вказує на належність словоформи до 1-ї, 2-ої, 3-ої чи 4-ої відміни іменника, – ат^{2д} – 1-ої чи 2-ої дієвідміни; – $\emptyset^2$ ~ – знак довільності означає, що у позиції флексії можуть актуалізуватися всі закінчення визначеної морфологічної парадигми; – $\emptyset^2$ ~(-i) – флексія у дужках вказує на те, що в цій позиції визначена флективна парадигма реалізується не повністю – флексія (-i) відсутня. Субстанціально-фонематичні моделі морфемної структури словоформ упорядковуються (горизонтально) за структурно-позиційними моделями RS#F (мерз'>л'-АК- $\emptyset^2$ ~(-i), де: R – кореневий морф; S – неописуваний суфікс; # – описуваний афікс; F – флексія), які упорядковуються (вертикально), у свою чергу, за кількісними характеристиками морфних структур посткореневої зони.

У третьому пункті – морфонологічна характеристика морфеми – визначається:

1) парадигматичний тип морфеми: а) аломорфічна морфема – всі морфи парадигми знаходяться у відношенні додаткової дистрибуції; б) аломорфічно-варіативна морфема – морфи в одному парадигматичному протиставленні характеризуються додатковою дистрибуцією, а в іншому знаходяться у відношенні вільного варіювання; в) варіативна морфема – морфи у межах парадигми вступають тільки у відношення вільного варіювання;

2) характер варіювання морфеми: а) консонантна морфема реалізується в одному морфі або за допомогою декількох морфів, варіативність яких мотивується фонологічними причинами: асимілятивним чергуванням, накладанням, усиченням, інтерфіксацією; б) альтернуюча морфема реалізується в морфах, варіативність яких пояснюється морфонологічними причинами: зміною морфологічної позиції у слові. Такі чергування описуються за допомогою морфонологічних рядів [а[к-ц'], де: /а/ – стала фонема, [к-ц'] – фонема, які чергуються /вой>ак-

a/ – /*вої>ац'і*/), що виконують функцію структурно-граматичної диференціації морфів: у межах однієї словозмінної парадигми такі альтернативи свідчать про граматичну семантизацію афікса, у протиставленні граматичних основ різних частин мови вказують на структурно-позиційні характеристики морфів: /-ац'-/ – /-ач-/: *а[ц'ч]* /*шв>ац-о*/ – /*шв>ац'к-ий*/; /-ак-/ – /-ац'-/: *а[кц']* /*коз>ак-о*/ – /*коз>ац'к-ий*/; свідчать про здатність суфіксів /-ак-/, /-ац'-/ реалізовуватися у морфемних структурах відносних прикметників.

У четвертому пункті – інформативність морфів – описується: 1) лексична інформативність морфів; 2) граматична інформативність морфів. Процес інформативності зумовлюється зміною структурно-позиційної сполучуваності морфа у морфній структурі словоформи, тому лексична чи граматична інформативність морфа завжди супроводжується зміною структурного значення.

Лексична інформативність встановлюється через неможливість визначення семи словотвірного значення афікса у семантиці словоформи. У певних структурних позиціях морф може асемантизуватися /*риб>ач-к-а*/ або модифікувати своє словотвірне значення /*закр'ін>ач-ува-ти*/, що засвідчує і морфологічна альтернація *а[кч]* /*риб>ак-о*/ – /*риб>ач-к-а*/; /*кр'ін>ак-ува-ти*/ – /*закр'ін>ач-ува-ти*/.

Граматична семантизація морфа визначається через протиставлення аломорфів однієї морфеми у межах морфологічної парадигми однієї частини мови і може зумовлюватися морфемно-структурними модифікаціями двох типів: 1) афікс /-ац'-/ /*вої>АК-а*/ – /*вої>АЦ'і*/ набуває граматичної інформації (здатність виражати значення давального та місцевого відмінків) під впливом контактного постпозитивного морфа. У такому випадку граматична інформація передається у морфемній структурі словоформи двома морфами: морфом-донором /-і/ і морфом-рецепієнтом /-ац'-/; причому форма вираження останнього обов'язково варіює /-а(кц')-/; 2) морфи /-ач-/ та /-ч-/ набувають граматичної інформації за рахунок втрати основою деяких дієслівних словоформ теперішнього часу та словоформ наказового способу 2-ої дієвідміни дієслівного словотворчого суфікса /*хиж>ач-и-ти*/ R#SS – /*хиж>ач-у*/ R#F; /*жебр>а-ч-и-ти*/ RS#SS – /*жебр>а-ч-те*/ RS#F.

Створення морфемної бази даних такого типу має теоретичне і практичне значення. Лексикографічний опис морфеми як інваріантної одиниці – вносить у розвиток теорії морфеміки нові дані про функціонування морфів у морфних структурах слівформ як на функціональному, так і формальному рівнях організації цих структур. Практичне значення морфемної бази даних вбачається у можливості використання її як вихідної бази даних для укладання морфемних словників різного спрямування.

¹Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1988; ²Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. – К., 1999; ³Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. – К., 1999; ⁴Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998; ⁵Ефремова Т.Ф. Толковий словарь словообразовательных единиц русского языка. – М., 1996; ⁶Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М., 2000. – Т. 1-2; ⁷Кубрякова Е.С. Понятие морфемы в современных грамматических исследованиях за рубежом // Морфема и проблемы типологии. – М., 1991. – С. 171; ⁸Там само. – С. 267; ⁹Гальперин И.Р. Информативность единиц языка. – М., 1974. – С. 8; ¹⁰Зубань О.М. Методологічні питання суфіксальної парадигматики українського дієслова // Українське мовознавство. – 1997. – Вип. 21. – С. 16-25; ¹¹Зубань О.М. Морфологічний аспект суфіксальної парадигматики українського дієслова // Українське мов-во. – 1997. – Вип. 21. – С. 73-81; ¹²Улуханов И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация. – М., 1996; ¹³Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфеміка: Проблемы и принципы описания. – М., 1977; ¹⁴Земская Е.А. Словообразование // Современный русский язык / Под ред. В.А.Белошапковой. – М., 1981.

*Ірина Козленко,
Київський університет*

Морфологічна структура українського дієслова

Свого часу Е.Сепір висловив думку про те, що кожна мова вирізняється своїм власним індивідуальним структурним типом, своїм власним "рисунком" і "цей тип, чи "рисунок", чи структурний геній мови є дещо значно

фундаментальніше, дещо, що глибше проникає, ніж та чи інша риса, яка нами в ньому виявляється"¹. У зв'язку з цим не втрачає своєї актуальності опис структурної архітекτονіки слова взагалі, дієслівного слова зокрема.

60-70 рр. XX ст. відзначалися особливо посиленою увагою до питань, пов'язаних зі структурою слова. Саме тоді були висловлені різні погляди щодо теоретичного обґрунтування структури слова та методології її дослідження, системної організації представлення структур слів у різних мовах і структур слів різних частин мови в одній мові, а також запропоновані аспекти її дослідження. Однак і в сучасній теоретичній морфології це питання лишається дискусійним і до кінця не з'ясованим.

Опис структури слова як одиниці мови, яка є "мірилом" (В.М.Ярцева) її граматичного ладу, може бути здійснений у двох аспектах – в аспекті його внутрішньої та в аспекті його зовнішньої структур. Зовнішня структура слова – це лексико-граматично і системно організована єдність слів одного слова, а його внутрішня структура – це лексико-граматично і системно організована єдність основи слова та його флексій. Дослідження як зовнішньої, так і внутрішньої структур слова також може проводитися у двох аспектах, відповідно до наявних у мові двох типів відношень, визначених Ф. де Сосюром, – асоціативних, або парадигматичних, і синтагматичних.

Ні щодо зовнішньої, ні щодо внутрішньої структури дієслівного слова немає єдності поглядів серед лінгвістів. Зокрема, внутрішнє членування дієслова визначається або як членування на дві основи + флексії, на думку одних учених, або, на думку інших – у дієслові є одна і лише одна основа + система флексій.

Внутрішня і зовнішня структури слова взаємозалежні й певним чином зумовлюють одна одну, проте при їх взаємній співвідносності внутрішня структура ніби "цементує" і програмує зовнішню структуру. Відображення у структурі слова системних відношень **основа-флексія** внутрішньо парадигматичне, оскільки основа – "це те спільне у формах слова, що входить у певний лексико-граматичний розряд. А флексія диференціює різні форми того самого слова"². Разом із тим єдність слова організується насамперед його лексико-семантичним стрижнем, спі-

льним для всіх форм, а отже, це, по суті, відображення не лише внутрішньо-, а й зовнішньо парадигматичне.

Розуміння внутрішньої структури слова як співвідношення **основа-флексія** започатковане П.Ф.Фортунатовим, який, обґрунтовуючи поняття форми слова, писав, що змінювані слова мають "здатність окремих слів виділяти з себе для свідомості того, хто говорить, формальну й основну приналежність слова... будь-яка форма у слові є спільною для слів з різними основами і разом із тим будь-яка форма у слові співвіднесена з іншою, тобто передбачає існування іншої форми, з іншою формальною приналежністю, але з тими самими основами слів, тобто з тими самими їх основними приналежностями"³.

О.М.Пешковський, розвиваючи думку П.Ф.Фортунатова, підкреслював, що основа має основне, чи предметне значення, а формальна частина слова – "не предметне, а граматичне", яка, приєднавшись до основи, "зразу робить її справжнім словом, надає їй вигляд слова, форму слова"⁴.

У працях П.Ф.Фортунатова та О.М.Пешковського було закладене розуміння бінарної структури слова, згідно з яким, слово "створюється" актом оформлення основи за допомогою флексії (формантів)⁵.

Бінарність структури іменника і прикметника, в яких межа між основою і флексією досить прозора, ні в кого не викликає заперечень. При з'ясуванні внутрішньої структури дієслова не все так просто. З одного боку, під сумнів ставиться двочленність дієслівної словоформи, а з другого – по-різному проводиться межа між основою і флексією (зокрема щодо **-ся** в постфіксальних дієсловах).

Отже, з'ясування потребують такі питання, що стосуються структури дієслівного слова:

- 1) на яку кількість компонентів членується дієслівна словоформа;
- 2) де проходить межа між основою і флексією;
- 3) скільки основ має дієслово;
- 4) яку структурну організацію має основа дієслова;
- 5) статус **-ся** у структурі словоформи, його функціональне призначення.

Теоретичні концепції морфологічної структури щодо кількісного членування дієслівної словоформи, в основному, зводяться до таких трьох:

- дієслово має двочленну структуру,
- дієслово має тричленну структуру,
- дієслово має п'ятичленну структуру.

Н.О.Єськова особливості словозміни російського дієслова виводить із "принципової тричленності" дієслівної словоформи. На її думку, "словоформа не може складатися менше ніж із 3 компонентів", оскільки, на відміну від іменника і прикметника, в дієслові є обов'язковий елемент, що знаходиться між основою і флексією (чи суфіксом), який вона називає темою: *чит-а-ть, рыж-е-ть, леч-и-ть*⁶. Викладена концепція зумовлює відповідне розуміння основи дієслова: основа – це частина слова без флексії і теми. З темами автор пов'язує морфологічні й морфонологічні особливості кожного дієслівного класу, систему чергувань, вибір флексій.

П'ятичленність російського дієслова Є.В.Клобуков умотивовує тим, що структурно всі дієслівні словоформи як форми одного слова повинні бути формально тотожні, тобто мати однакову будову:

основа	тема	форматив	флексія	постфікс
за-бел'-	-и-	-л'-	-и-	-ø
за-бел'-	-ø-	-ø-	-у-	-ø
за-бел'-	-и-	-л-	-ø-	-с'а ⁷ .

За умови три- і п'ятичленності дієслова доводиться визнавати, що, по-перше, структурованість дієслова та іменника й прикметника різна, по-друге, поняття основи в дієслові відрізняється від поняття основи в інших частинах мови й, по-третє, тільки в дієслові між основою і флексією є один чи два елементи, статус яких досить сумнівний: з одного боку, тема визначається як асемантична прокладка, функція якої будівельна, а з другого – тема виділяється в ряду одиниць значущих: **основа + тема (+ форматив) + флексія**, що веде до думки, що у складі дієслівної словоформи, на відміну від іменникової та прикметникової, виділяються значущі й незначущі елементи.

Морфологічна структура слова – це функціональне членування слова на дві й лише на дві частини: основу і флексію, незалежно від

внутрішньої складності цих частин⁸, що визначається їх місцем у системі мови як якісно відмінних другорядних одиниць словозмінної системи та їх роллю у процесах словозміни і словотвору.

Двочленність структури дієслівного слова **основа + флексія**, на противагу три- і п'ятичленній концепції, підтверджується не тільки тим, що, як показали дослідження останніх років, між основою і флексією проходить словозмінна і словотвірна межа, а й також синтагматична і морфонологічна, тобто функціональне членування слова на основу і флексію вмотивоване синтагматичними особливостями взаємного пристосування основи і флексії: у формах неминувлого часу флексія починається на голосну, у формах інфінітива та минулого часу на приголосну, у формах наказового способу або на голосну, або на приголосну. При цьому зберігається чітко виражена закономірність: основа на голосну приєднує флексію на приголосну, основа на приголосну приєднує флексію на голосну.

Це взаємне пристосування супроводжується відповідними морфонологічними явищами, які поширюються не тільки і не стільки на тему, скільки на основу як цілісну одиницю. У синтагматичному плані не стільки наявність теми, скільки морфонологічною характеристика основи, точніше фіналі основи, впливає на сполучуваність її з флексією. Тема у складі основи може лише певною мірою прогнозувати необхідність консонантизації чи вокалізації основи, але не вказувати на однозначність її реалізації: *вкл'уч-а-ти – вкл'уч-ай-у*, але *крич-а-ти – крич-#у*; *сив-і-ти – сив-ій-у*, але *рев-і-ти – рев-#у*.

Той самий морфонологічний тип основи (а не тематичний показник) визначає морфонологічно словозмінні особливості пристосування дієслівної основи до флексії: *чит-а-ти – чит-ай-у* і *зна-о-ти – знай-о-у*; *скн'-і-ти – скн'-ій-у* і *с'ні-о-ти – с'ній-о-у*; *крут-ну-ти-с'а – крут-н#у-с'а* і *схамену-о-ти-с'а – схамен#о-у-с'а*.

Вибір флексії може в кожному конкретному випадку визначатися, крім морфонологічного вигляду основи, її акцентуаційною та складовою структурою.

У морфонологічному плані зміни, зумовлені синтагматичними відношеннями основи і флексії, в багатьох випадках не обмежуються лише

темою – її усиченням чи прирощенням, а виходять далеко за її межі, поширюючись далі – на фінал основи і навіть на корінь: *стой-а-ти – с'т'ій-#-а*; *бой-а-ти-с'а – б'ій-#-с'а*; *с'іс-ти – с'і#-в-а, с'ад-у, с'ад'-а*; *рос-ти – р'іс-а-а, рост-у, рос'т'-ім'*; *нуст-и-ти – нушч-#-у, нус'т'-#-ім'*.

Розглянуті факти, достатньо переконливо, як на нашу думку, свідчать на користь функціонального членування слова лише на дві частини – основу і флексію. Такий поділ підтверджується універсальним законом, що діє в українській мові, який забороняє зьянення на стику основи і флексії: усичення та прирощення регулюють закриття дієслівних основ перед відкритими флексіями, що інтерпретується найчастіше як процес оформлення основи, тобто зняття несумісності основи і флексії.

За словами М.П.Некрасова, "поєднання ся з дієсловами є найпримітнішою особливістю російського дієслова". Така сама особливість вирізняє й українські дієслова, адже досить поширеною є думка про потенційну можливість творення від кожного дієслова без *-ся* дієслів із *-ся*. Однак реально співвідносність дієслів на *-ся* з відповідними дієсловами без *-ся* не є абсолютною в жодній мові. В російській мові близько 40% усіх дієслів є зворотними, а кожне десяте дієслово не має відповідного незворотного корелята⁹. В українській мові *-ся*-дієслова складають приблизно третину (33%) від загальної кількості всіх дієслів (із 42621 дієслів 28596 – дієслова без *-ся*, а 14025 – дієслова з *-ся*).

Структурна організація *-ся*-дієслів не є прозорою й однозначною з огляду на невизначений статус *-ся* у сучасному мовознавстві.

Сучасні українські дієслова на *-ся* порівняно нові, початок їх творення припадає на XIV ст. (*ся* ще не був повністю морфологізований), а завершення на XVIII – початок XIX ст. (постпозиційне морфологічне закріплення *ся*)¹⁰. Вони утворилися з колишніх перехідних дієслів, що керували знахідним відмінком зворотного займенника *себе*. Енклітична форма *ся* зворотного займенника *себе*, втративши значення самостійного члена речення і зайнявши незвичне місце у слові *витрачати ся* → *витрачатися, вишивати ся* → *вишиватися*, довго не мала чіткого термінологічного визначення, зокрема відомі такі її назви:

– склад (М.Смотрицький, М.В.Ломоносов);

– частка (Г.Павський, Ф.І.Буслаєв, М.П.Некрасов, Д.М.Овсянко-Куликовський, О.О.Шахматов, С.Карцевський, П.С.Кузнецов, Н.О.Янко-Гриницька, М.А.Жовтобрюх);

– "надставка" (О.М.Пешковський);

– "прибавка" (В.О.Богородицький);

– аглютинативний суфікс // "прицепка" (В.В.Виноградов);

– посттермінальний // "рефлексивний" суфікс (Р.О.Якобсон);

– частка-суфікс (В.М.Русанівський, І.Т.Яценко);

– суфікс (Є.С.Істріна, О.А.Земська, М.М.Шанський, А.Г.Ликов, В.М.Русанівський, В.О.Горпинич);

– морфема зворотності (Т.В.Булигіна);

– морфологічний показник (Ж.Веренк);

– просто -ся (О.Х.Востоков, П.Ф.Фортунатов, І.П.Мучник);

– різновид закінчень, який можна назвати частками (Г.О.Винокур);

– словозмінна флексія або словотворчий суфікс (І.Г.Милославський);

– постфікс (Н.С.Авілова, В.В.Лопатін, І.С.Улуханов, ГСРЛЯ-70, РГ-80, Н.Ф.Клименко, В.О.Горпинич);

– словозмінний//формозмінний постфікс, що входить у закінчення в широкому розумінні (Р.О.Якобсон, Є.В.Клубуков).

У науковій літературі неодноразово підкреслювалося, що -ся з-поміж інших морфем вирізняється і характером, і роллю у складі слова. Відзначають кілька формальних особливостей афікса -ся. Насамперед, це його місце у слові: афікс займає абсолютно кінцеву позицію, позицію після словозмінних афіксів – флексій: *чурай-у-с'а*, *чурай-е-с'а*, *чурай-мо-с'а*. Другою особливістю морфеми -ся вважають приєднання її не до основи, а до цілого слова. "По суті, – писав Г.О.Винокур, – і в таких випадках, як *боюсь*, основа *бою-* лише випадково не є окреме ціле слово"¹¹. Приєднання -ся до оформленого закінченням цілого слова можливе у співвідносних парах дієслів, втім в українських *ся-дієсловах* із непохідною на рівні синхронії основою постфікс не приєднується до готової словоформи: *ласти-ти-с'а*, *намага-ти-с'а*, *подоба-ти-с'а*, як і в дієсловах відіменного творення, у складі яких -ся лише один із компонентів словотвірного форманта – суфіксально-постфіксального: *родич-а-ти-с'а* (← *родич-ø*), *храбр-и-ти-с'а* (← *хоробр-ий*), *чуж-а-ти-с'а* (← *чуж-ий*) чи префіксально-суфіксально-постфіксального: *з-банкрут-и-ти-с'а* (← *банкрут-ø*), *за-пізн-и-ти-с'а* (← *пізн'ий*), *роз-погод-и-ти-с'а* (← *погод-а*).

Не є коректною і часто згадувана третя особливість цього афікса – механічне (аглютинативне) приєднання -ся до оформленого закінченням цілого слова. Характер приєднання його не можна вважати суто аглютинативним. Як і будь-яка інша морфема, -ся у структурі слова підпорядковується морфонологічним закономірностям¹², що діють у мові, й у свою чергу впливає на суміжні морфемі – флексії, зумовлюючи їх аломорфію. Власне, -ся-дієслова мають свої флективні набори саме завдяки постфіксу:

боро	-ти	боро	-ти	-с'а/-с'
боро	-в-ø, -л-а, -о, -и	боро	-в-ø, -л-а, -о, -и	-с'а/-с'
бор'#	-у, -уц'	бор'#	-у, *-уц'	-с'а/-с', *-ц'а
бор#	-еш, -е, -емо, -ете	бор#	*-ес', *-ец', -емо, -ете	-с'а/-с', *-ц'а
бор#	-и,	бор#	-и,	-с'а/-с'
бор'	-імо, -іт'	бор'	-імо, *-іц'	-с'а/-с', *-ц'а

Аналогічну систему флексій мають і -ся-дієслова з непохідною в синхронії морфологічною структурою:

спод'іва	-ти	-с'а/-с'
спод'іва	-в-ø, -л-а, -о, -и	-с'а/-с'
спод'івай	-у, *-ес', *-ец',	-с'а/-с', *-ц'а
спод'івай	-емо, -ете, *-уц'	-с'а/-с', *-ц'а
спод'івай	-ø, -мо, -те	-с'а/-с'.

Зворотний постфікс залежно від морфотактичних умов реалізується аломорфами -с'а, -с'¹³, *-ц'а¹⁴. Послідовно виступає аломорф -с'а лише після нульової флексії минулого часу чоловічого роду: *беріг-ø-ø-с'а*, *розмерз-ø-ø-с'а*, *спік-ø-ø-с'а*, флексії 2 особи однини неминулого часу: *вч-ис-с'а*, *береж-ес-с'а* та нульової флексії 2 особи однини наказового способу: *с'мій-ø-с'а*, *посун'-ø-с'а*. Як правило, але не послідовно, після флексії, що закінчується на приголосну (крім /т'/), реалізується аломорф -с'а: *вчи-в-ø-с'а*, *зустріча-в-ø-с'а*; після голосної – -с': *вчи-л-а-с'*, *вчи-л-и-с'*, *вч-у-с'*, *вчи-те-с'*; *берег-л-ø-с'*, *берег-л-и-с'*, *береж-емо-с'*, *береж-и-с'*. Аломорфія -с'а, крім морфонологічних причин, може бути пояснена тенденцією до гармонії кількості складів та прагненням до лінійної симетрії фонемного складу¹⁵ у формах жіночого і середнього роду та формах множини (*ти-са-лас'*, *ти-са-лос'*, *ти-са-лис'*) з формами чоловічого роду (*ти-сав-с'а*). Однак абсолютної закономірності розподілу ало-

морфів *-с'а, -с'* в українській мові немає: *У грубці, в приску з-нід дубових дров спеклась картопля* (М.Рильський), *Спеклась паска і висока, і жовта, і ще у печі зарум'янилась* (Г.Квітка-Основ'яненко); *Порічки і малина сплелися в непролазні хащі* (Ю.Мушкетик), *...і роги обох [люсів] сплелись навіки* (В.Гжицький). За можливості варіативного вживання аломорфів їх конкретна реалізація, як відзначає В.М.Русанівський, залежить від ритмомелодійних особливостей, зокрема від чергування закритих і відкритих складів, що є одним із параметрів милозвучності української мови.

Аломорф **-ц'а* є наслідком комбінаторної взаємодії приголосних */г'/* і */с'/* за способом творення */с' – ц'/*, який завжди актуалізується в мовленні після флексії 3 особи однини і множини неминулого часу: *вмивай-ц'а, -ц'а, -ц'а* та 2 особи множини наказового способу: *береж-ц'а, вч-ц'а*.

Отож із зовнішнього боку афікс *-ся* значно тісніше пов'язаний з основою, ніж із закінченням: займаючи позицію абсолютного кінця слова, він виділяється в будь-якому дієслові – й у співвідносному з відповідним перехідним чи неперехідним, і в неспіввідносному; у процесі словозміни не зникає, а, пристосовуючись до системи флексій, змінює свій фонемний вигляд.

Залежно від того, яке саме значення приписується *-ся*, встановлюють дві його функції: словозмінну//формозмінну, за умови творення форм одного слова, переважно такими вважають станові форми з пасивним значенням: *досліджуватися, опрацьовуватися*, і словотвірну: *дуться, лякатися, веселитися*. Фактично афікс є омонімічним: *-ся₁* – словотвірний постфікс//суфікс, *-ся₂* – словозмінний постфікс//флексія як засіб творення пасивних форм, *-ся₃* – словозмінний постфікс як засіб творення в безособових формах особових дієслів¹⁶, хоч частіше омонімія не актуалізується, а *-ся* розглядається як одна морфема, яка може виконувати то словозмінну//формозмінну, то словотвірну функцію. Категорично заперечує можливість використання тієї самої морфеми в одних випадках як словозмінної, в інших – як словотвірної, як і їх омонімію, Н.О.Янко-Триницька¹⁷. Лише словотвірний статус визнає за *-ся* РГ-80¹⁸.

Афікс *-ся* у словозмінній функції не може бути включений до складу основи, оскільки має лише граматичне значення стану. *-Ся* у словотвірній функції змінює семантику слова, і це дає підстави включати його

до складу основи¹⁹. Отож формально однакові *-ся*-дієслова, відповідно до усталеної традиції, мають різну морфологічну структуру: *плануватися* → O_{планува-} + F [F//S_{-ти} + P_{f-c'a}], *побачитися* → O_{побачи-}-c'a + F//S_{-ти}.

Словозмінний характер стану не підтверджується морфологічними засобами вираження активу в особових формах дієслова: *будувати* – *будуватися*. Приписування нульових постфіксів *буд-ува-ти-ø*, показників активного стану, "виглядає неприємно"²⁰. Частіше, однак, ознакою форм активного стану визнається відсутність спеціальних показників пасивності²¹.

Як неодноразово підкреслювалося, між дієсловами на *-ся* і множинністю різноманітних типів значень постфікса *-ся* не існує чіткої кореляції. В системі дієслова співіснують різні за лексико-семантичним наповненням групи *-ся*-дієслів, серед яких досить чисельними є такі, які поєднують кілька значень, у тому числі й пасивне: *зміцнятися*, *митися*, *обніматися*. Відповідно ЛСВ одного дієслова ніби мають різну морфологічну структуру: *будуватися*_{пасив.} → O_{будува-} + F [F//S_{-ти} + P_{f-c'a}] (*У Києві метро будується дуже швидко*), *будуватися*_{актив.} → O_{будува-}-c'a + F//S_{-ти} (*Сім'я довго будується*).

Як морфологічна ознака *-ся*-дієслів взагалі зворотний постфікс значно тісніше семантично пов'язаний з основою, ніж із закінченням. Він є носієм не флексійної, а предметної семантики й узагальненого лексико-граматичного значення. Приєднавшись до дієслова, *-ся* втратило свій визначений смисл зворотного займенника, а дієслово набуло зворотного значення "щодо тієї дії, яка ним виражається..."²², і при цьому перебрало на себе різні функції відмінків займенника. Цим зумовлюється різноманітний спектр лексичних значень *-ся*-дієслів і відмежування їх від відповідних дієслів без *-ся*. Однак інваріантне значення "зосередження дії в собі, надання дії самодостатнього, незалежного характеру" властиве всім дієсловам із *-ся*²³ й реалізується воно у площині не словозмінних, а словотвірних значень: взаємності (*мириться*), якісної характеристики дії (*скло б'ється*), інтенсивності дії (*біліється*), спрямованості дії (*будуватися*_{актив.}), пасивності (*будуватися*_{пасив.}). За визнання багатозначності слова

нелогічним і необґрунтованим є співвіднесення лексично близьких *будуватися*_{пасив.} і *будуватися*_{актив.} з різними лексемами.

Постфікс *-ся* і формально, і значеннєво пов'язаний з основою, входить до її складу. Наявність/відсутність постфікса у структурі українського дієслова є надзвичайно вагомою, оскільки не лише окреслює групу дієслів на *-ся*, а й несе інформацію про їх семантику, морфологічну структуру, флективну систему та, частково, про функціонування в мовленні. Особливістю будови таких дієслів є те, що структурно вони, як і непостфіксальні, дво-членні: *O + F*, однак основа у них перервана, флексія займає не кінцеву позицію у словоформі, а міститься між компонентами основи. Таку основу мають як непохідні з погляду синхронії дієслова типу *бойти-ти-с'я*, *сподівати-с'я*, *трати-ти-с'я*, так і похідні від дієслів: *читати-ти-с'я*, *планувати-ти-с'я*, *чортити-ти-с'я* та імен: *злостити-ти-с'я* (← *зліс'т'*), *колювати-ти-с'я* (← *колюс*), *примічати-ти-с'я* (← *міс'ац'*).

Таким чином, основа дієслова, як і будь-якої іншої змінюваної частини мови, – це частина слова без закінчення, яка як інваріантна одиниця має загальне категоріальне значення процесуальної ознаки й сукупність лексичних та граматичних змістів, закладених у ній. Основа без *-ся* має значення процесуальної незворотності дії, потенційної перехідності або неперехідності (*будува-*), а *-ся*-основа має значення процесуальної зворотності та неперехідності дії (*будува-с'я*). В ній як в інваріантній одиниці закладена потенційна множинність різноманітних лексичних і станових значень, що формуються при взаємодії обох компонентів основи (характер значень *-ся*-дієслів, їх номенклатура розглядаються різними авторами відповідно до прийнятої ними концепції стану).

¹Сепир Э. Язык: Введение в изучение речи. – М., 1934. – С. 94; ²Ярцева В.Н. О принципах определения морфологического типа языка // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.; Л., 1965. – С. 115; ³Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение // Фортунатов Ф.Ф. Избр. труды. – М., 1956. – Т. I. – С. 136-137; ⁴Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956. – С. 12; ⁵Маслов Ю.С. Об основных и промежуточных уровнях языка // Вопр. языкознания. – 1968. – № 4. – С. 77; ⁶Еськова Н.А. К интерпретации некоторых фактов русской глагольной морфологии // Вопр. языкознания. – 1989. – № 5. – С. 50; ⁷Клобуков Е.В. Структура русско-

го глагольного слова и принципы морфемного членения // Славянская филология. – Вып. 9. – МГУ, 1973. – С. 146-162; ⁸Внутрішня складність основи, її компонентів – це окрема проблема, яка розв'язується лінгвістами неоднозначно. Так, загальноприйнятим є членування слівосформ *зна-ти, пи-ти, чит-а-ти, вар-и-ти*, хоч існують й інші інтерпретації їх морфемної сегментації *зн-а-ти, п-и-ти, чита-ти, вари-ти*. Див.: Реформатский А.А. Фонемы йот и /и/ в русском языке // Реформатский А.А. Фонологические этюды. – М., 1975. – С. 74-97; Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. – М., 1977. – С. 63-77; М.П.Муравицька у словах *розуміти* і *тривожити* виділяє різні словозмінні основи *розумі-* й *тривож-*. Див.: Морфемна структура слова. – К., 1979. – С. 208-209; ⁹Клобуков Е.В. Там само; ¹⁰Див.: Русанівський В.М. Структура українського дієслова. – К., 1971. – С. 32, 94, 150; ¹¹Винокур Г.О. Форма слова и части речи в русском языке // Винокур Г.О. Изб. раб. по русскому языку. – М., 1959. – С. 403; ¹²Фонемний склад морфем розглядається з позицій Щербівської фонологічної школи; ¹³Появу скороченого графічного варіанта *-сь* у XVIII – на початку XIX ст. В.М.Русанівський пояснює особливостями ритмомелодійного характеру. Див.: Русанівський В.М. Там само. – С. 150; ¹⁴У XVI – першій половині XVII ст. фіксуються випадки графічно переданої асиміляції */с-ц/*: *скитаецца*. Див.: Русанівський В.М. Там само. – С. 94; ¹⁵Див.: Леков Ів. Об одной типологически иморфонологически выраженной элизии конечного гласного в русском языке // Язык и человек. – М., 1970. – С.164-166; ¹⁶Касаткин Л.Л., Клобуков Е.В., Лекант П.А. Краткий справочник по современному русскому языку. – М., 1991. – 161-162; ¹⁷Янко-Триницкая Н.А. Возвратные глаголы в современном русском языке. – М., 1962. – С. 13-14; ¹⁸Русская грамматика. – М., 1982. – Т. I. – С. 129; ¹⁹Яценко И.Т. К вопросу об определении основы слова // Русский язык в школе. – 1961. – № 5. – С. 48; Кодухов В.И. О формообразующей основе // Учен. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та. – 1963. – Т. 248. – С. 47-48; Лыков А.Г. Об основе слова // Филолог. науки. – 1970. – № 4. – С. 67; ²⁰Див. аргументацію "проти" приписування станових нулів. Перцов Н.В. Инварианты в русском словоизменении. – М., 2001. – С. 164-165; ²¹Див., напр., Украинская грамматика. – К., 1986. – С. 105; Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К., 1969. – С. 399; Русская грамматика. – Т. I. – 1982. – С. 613; Милославский И.Г. Там само. – С. 184; ²²Некрасов Н. О значении форм русского глагола. – СПб., 1865. – С. 82; ²³Янко-Триницкая Н.А. Там само. – С. 246. Див. також: Karcevski. Système du verbe russe. – Prague, 1927. – S. 89; Лопатин В.В. Там само. – С. 84-85.

Валентина Миронова,
Київський університет

Інтерференційні зміни у системі парадигм актової латини

Актова латинська мова вживалася у судочинстві й діловодстві на території Галицької Русі XV-XVI ст. Судові актові книги гродських і земських судів Галицької Русі, були укладені й видані свого часу Ксаверієм Ліске, котрий тривалий час займався вивченням адміністративних документів Галицької Русі. Акткові записи Галицької Русі впорядковані в дев'яти томах; загальна кількість збережених судових актів становить до 40 тисяч актових записів.

Пропоноване дослідження ставить завдання виявити інтерференційні зміни в системі граматики актової латини, тому найпершою вимогою у виборі об'єкта дослідження був відбір таких латинських текстів, які зазнали найбільшого впливу з боку української мови. Останнє залежало від рівня освіти судових писарів, що, в свою чергу, зумовлювалося цілою низкою фактів, зокрема – часом розповсюдження латини в місцевих канцеляріях, чисельністю шкіл із викладанням "семи вільних мистецтв" латинською мовою, розповсюдженням практики освітніх мандрівок до Краківської академії та західноєвропейських університетів тощо.

Внаслідок порівняльного аналізу актових записів Галицької, Сяноцької, Перемишльської та Львівської судово-адміністративних округ можна визначити прояви морфологічної латино-української інтерференції за ознаками лексико-граматичної класифікації слів.

Прикметники актових записів мало відрізняються від прикметників класичної латини, як у функціональному, так і в формальному плані. У прикметниковій парадигмі актової латини можна визначити такі інтерференційні зміни:

1) вживання в узагальнюючому значенні форм однини:

"...*nil mali de ipso nisi bono non scio...*" (нічого поганого про нього, окрім доброго не знаю [досл.: нічого поганого, якби він не був добрим, (про нього) не знаю]).

"...prius distinguitur realiter, posterius distinguetur fortiori..." (перше реально відрізняється, наступне буде відрізнятись сильніше).

2) субстантивація латинських прикметників:

collocatus, a, um (розташований) – осілий селянин;

colonus, a, um (оселений) – селянин-загородник;

famosus, a, um (славетний) – міщанин;

infidelis, e (невірний) – нехристиянин;

libertinus, a, um (вільновідпущений) – слобожанин;

nobilis, e (знатний, відомий) – вельможа, сановний шляхтич;

oppidanus, a, um (місцевий) – міщанин;

portulanus, a, um – ворітний;

praefectus, a, um (очолюючий) – городничий;

providus, a, um (передбачливий) – возний;

serenissimus, a, um (найясніший) – його величність (про короновану особу);

spectabilis, e (помітний) – знана (відома) людина;

strenuus, a, um (сильний, рухливий) – воїн-шляхтич.

supremus, a, um (найвищий) – великий (гетьман);

3) змішування семантики ступенів порівняння. Класична латина дає приклади вживання вищого та найвищого ступенів порівняння як для заміни, так і для підвищення звичайного ступеня. В актовій латині необхідно відзначити насамперед вживання вищого ступеня замість найвищого:

"...capitaneus fuit iudicio de omnium melior..." (...староста був для суду найкращим з-поміж усіх...)

"...pars terrae de omnium minor..." (...частина землі найменша з усіх).

"... habebat kmethones pauperiores de omnium..." (...мав селян, найбідніших з усіх).

Необхідно відзначити і виявлення вищої якості ознаки прикметників за допомогою прислівників *satis* або *nimum* у значенні "дуже":

"... habebat satis magnum terminum..." (мав дуже великий термін).

"... debebat solvere nimum magnum dampnum..." (...мусив сплатити дуже великий збиток).

4) препозиція прикметника до означуваного слова. На відміну від класичної латини у актах прикметник знаходиться перед означуваним словом, що пояснюється впливом української мови.

"... item Galiciensis nobilis Nicolaus civis..." (...вельможний Микола громадянин Галицький).

"... *suus verus et legitimus procurator*..." (...його справжній і законний опікун).

У сучасній лінгвістиці функції займенників в аспекті текстової граматики тільки починають вивчатися. Встановлено, що займенник є засобом зв'язку між реченнями, чергуючись з препозитивним чи постпозитивним іменником, чи з групою слів. У таких випадках займенник має знакововказівну синсемантию. Міжфазовими зв'язками такого типу вичерпується стилістико-синтаксичне значення займенників і його роль у "великому контексті".

Система займенників класичної латини, яка відображає високий рівень літературної мови, не могла утримувати своєї цілісності в латині актових записів. Трансформація семантики займенників насамперед характерна для вказівних займенників. Це явище можна представити у такий спосіб:

idem, ipse (hic, iste, ille) = is

idem = hic; is = hic.

Займенники *iste, hic, is* у значенні "він же", "той же", "цей же" найбільш вживані в актовій латині і сприймаються плеонастично.

"*Ista Margarita debet solvere centum grossos*". (Ця ж Маргарита повинна сплатити сто грошів).

"*Hoc est die tertia post f. Matiascha*". (Це третій день після дня святого Матвія).

Під впливом східнослов'янських мов особові займенники у формі називного відмінка можуть виконувати функцію підмета, хоча вони логічно не акцентовані.

"*Haec domina dicit, quod ego non hoc sciebat*". (Ця гани каже, що я не знала цього).

"*Nos non intuemur causam, sed eam cognoscimus*". (Ми не розглядаємо справу, а пізнаємо її).

У класичній латині вказівний займенник у ролі підмета узгоджується з іменником – іменною частиною присудка – у роді і числі. В актах у цій синтаксичній функції аналогічно до української мови вживається вказівний займенник у формі середнього роду, не узгоджуючись з іменною частиною присудка.

"*Hoc est meus testis*". (Це – мій свідок).

"*Hoc sunt kmethones advenientes*". (Ось це прийшли селяни).

Порушення класичної системи займенників супроводжуються вживанням прикметника *praesens* (присутній) та частіше дієприкметників у ролі вказівного займенника:

dicens – той, що говорить;

dictus, a, um – вказаний;

memoratus, a, um – згаданий;

"*Ego propono quod dictus Iohanes...*". (Я пропоную, щоб цей (вказаний) Іван...).

"*Memoratus Matiasch de Boysca vult solvere*". (Цей (згаданий) Матяш з Бійська хоче заплатити).

Для дієслівної системи словоформ інтерференційні зміни не показові. Для їх розуміння необхідно враховувати процеси, характерні ще для народної латини, оскільки вони прослідковуються в усіх середньовічних джерелах. Насамперед заслуговує уваги здатність дієслів набувати додаткових значень.

"*Forte vos poteritis a me petere*". (Ви зможете твердо запитати).

"... *in omnibus, que debent habere*". (... у всьому, що вони мусять мати).

"*Ut debet baptizare...*". (Щоб мав хрестити...).

Синонімічне вживання допоміжних дієслів *habere* (мати) = *debere* (бути зобов'язаним) пояснюється калькуванням українських дієслівних форм: ти маєш зробити = ти повинен зробити.

"... *habes solvere centum grossos...*" (...маєш (повинен) сплатити сто грошів).

"... *habent dicere in coram iudicium...*". (...мають (повинні) сказати у присутності суду).

Характерною особливістю латинської мови актив є вживання дієслів у *perfectum logicum*. Це явище є наслідком східнослов'янського впливу, оскільки перфект у значенні *perfectum logicum* структурно і семантично цілком відповідає складеному іменному присудку української мови (дієприкметник + "бути" у теперішньому часі).

"*Veniens strenuus Matiasch de Boysca conjunctus est obligationis*". (Прибувши, шляхетний Матяш з Бійська приєднався до зобов'язання).

"... *knetho paratus est ad factum...*". (...селянин приготувався до виконання).

"*Nobilis D. tentus est iudicio...*". (...вельможний Д. був зобов'язаний судом...).

Визначаються випадки, коли латинський кон'юнктив вживається у значенні умовного способу української мови. Саме латинський імперфект подібний до українського умовного способу з часткою "б".

"... *quod effectus esset impossibilis, impossibilis esset causa*" (... оскільки результат був би неможливим, не була б можливою і справа).

Починаючи з XII ст. активні дієприкметники української мови втрачають форми словозміни і конвертуються у незмінні дієприслівникові форми. Таке перетворення базувалося на тому, що активні дієприкметники змінили синтаксичну функцію означення при другорядних членах речення на обставинну функцію при присудку. В латинській мові активів поруч майже з повною відсутністю дієприкметників при другорядних членах речення спостерігаються випадки порушення узгодження активних дієприкметників з означуваним словом. Це свідчить про принципові зміни в системі активних латинських дієприкметників, оскільки цей процес аналогічний процесу перетворення активних дієприкметників української мови у дієприслівники.

"*Illi sedens dicunt...*". (Вони сидючи говорять).

Тут активний дієприкметник теперішнього часу *sedens* не узгоджується з підметом *Illi* (Nomin. pl.), тяжіє до присудка, через посередництво якого відноситься до підмета.

"*Nobiles domini negans dicere tacent*". (Вельможні пани, відмовляючись говорити, мовчать). Тут активний дієприкметник теперішнього часу *negans* не узгоджується з підметом *domini* (Nomin. pl.), тяжіє до присудка *tacent*.

Функціональній тотожності латинських активних дієприкметників з дієприслівниками української мови сприяло те, що в класичній латині вони вживаються здебільшого не атрибутивно, а предикативно.

Визначені інтерференційні зміни у системі частиномовних парадигм дозволяють зробити висновок теоретичного характеру про формально-функціональну взаємодію двох морфологічних систем у латино-українському мовному контексті.

Інтерференційний білінгвізм на морфологічному рівні мовної системи актової латини характеризується поєднанням етимологічно різних форм і функцій за двома тенденціями: 1) функція успадкована від класичної латини, модель форми запозичена від староукраїнської мови; 2) модель форми успадкована від класичної латини, функція запозичена від староукраїнської мови; причому друга тенденція домінуюча.

Переважаюча первинність функції у динаміці мовної взаємодії пояснюється специфікою латино-українського білінгвізму актових записів. У даному мовному контакті реципієнтом є середньовічна латинська мова, але носієм цієї мови виступає людина, рідною для якої є староукраїнська мова. Тому писар частіше переносить логіко-морфологічні категорії рідної мови, які визначають специфіку його мислення, на форму, яка є "чужою" для нього, а не навпаки. Зворотній процес відбувається набагато рідше, тому що рівень володіння українськими писарями латинською мовою визначався саме дотриманням канонічних латинських форм, а не функцій.

¹Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczy Pospolitey Polskiej z Archiwum t. zow. Bernardynskiego we Lwowie. – Lwow. – Т. XI: Najdawniejsze Zapiski sadow sanockich 1423-1462. – 1886; Najdawniejsze Zapiski sadow halickich 1435-1475. – 1887; Najdawniejsze Zapiski sadow przemyskich i przeworskiego 1436-1468. – 1888; Najdawniejsze Zapiski sadow lwowskich – 1440-1456. – 1889; Najdawniejsze Zapiski sadow Lwowskich od r. 1457 do 1500.– 1891; Najdawniejsze Zapiski sadow sanockich 1463-1552. – 1894; Najdawniejsze Zapiski sadow grodzkich przemyskich i Lwowskich 1469-1506. – 1901; Najdawniejsze Zapiski sadu Ziemińskiego przemyskiego 1469-1506. – 1903; Najdawniejsze Zapiski sadu Ziemińskiego przeworskiego 1458-1506. – 1906. Усі приклади подаються за цим джерелом.

*Олена Лаврінець,
Українська академія зовнішньої торгівлі*

До питання визначення спільних слів у складносурядному реченні

В українському мовознавстві питання про так звані "спільні слова" (чи "спільні члени речення") у складному реченні спеціально не розглядалося. У російській лінгвістиці зустрічаємо зазначене поняття як не строго термінологічне.

Під "спільними словами", як правило, розуміють "такі слова і групи слів, які однаковою мірою стосуються всіх частин складносурядного речення"¹. Термін "спільні слова" як "загальнозрозумілий" не є чимось новим. Він уведений в ужиток академічною "Грамматикой русского языка"², хоча зазначене явище згадується вже в XIX ст., зокрема у праці

М.І.Греча "Практическая русская грамматика" при описі процесу злиття речень. При цьому М.І.Греч розрізняє два випадки: "... в первом от слияния подобных между собой частей происходит одно предложение с разностию в некоторых частях; во втором совокуплены два предложения, в коих общи некоторые части"³. Перший випадок ілюструється таким прикладом: *Звери и птицы живут без труда*, другий – таким: *Птицы живут в воздухе, а рыбы в воде*. Обидва речення становлять для нас інтерес, адже у структурі цих складних речень дійсно наявні спільні слова. Традиційний синтаксис речення, що ілюструють перший випадок, визначає як прості, ускладнені однорідними членами, а речення другого типу – як складні з неповною другою частиною.

Згадки про спільні слова знаходимо при описі процесу злиття речень у працях О.Х.Востокова, Д.М.Кудрявського, Е.О.Будде, П.Перевлеского, О.О.Шахматова, А.М.Пешковського, Ф.І.Буслаєва.

У працях сучасних лінгвістів "спільне слово" визначається як:

– явище, що має місце у структурі складносурядного речення (Г.О.Козачук, К.Ф.Шульжук);

– засіб тіснішого смислового (у деяких працях лінгвістів – і лексичного, і граматичного) взаємозв'язку частин складносурядного речення, що допомагає уникнути вживання коми перед еднальними сполучниками *і*, *й* (С.І.Абакумов, В.В.Бабайцева, А.П.Загнітко, С.П.Бевзенко, П.С.Дудик, Т.Г.Козирева, З.В.Ніколаєва);

– виразник значення одночасності дій, виражених сурядними частинами складного речення (Н.С.Валгіна, Грамматика русского языка, 1954, А.П.Загнітко, С.Є.Крючков, Л.Ю.Максимов);

– "координатор однорідності (однаковості, рівності)" (Є.А.Ларіна, І.І.Слинько, М.М.Холодов);

– обставинний детермінант, що служить для вираження єдності часового чи просторового плану (Г.Ф.Гаврилова, В.М.Перетрухін, Н.І.Формановська);

– засіб формування мови в більш лаконічну, стилістично завершену (С.П.Бевзенко, К.Ф.Герман).

Однак як окреме поняття граматичного змісту "спільне слово" в граматиках не виділяється.

Отже, в сучасних синтаксичних працях (в основному з русистики) спільні слова найчастіше описані у двох аспектах. У першому – з погляду на їх загальну семантику, що вноситься у зміст складносурядного речення, зокрема для підкре-

слення значення одночасності дій, виражених предикативними частинами. Наприклад: *По утрам кумысный домик привлекал людей со слабыми лежками и пятна солнца, прорвавшись сквозь листву на столы, освещали около недопитых стаканов неподвижно лежащие бледные длиннополые руки* (К.Федин). У другому – з погляду на їх функціонально-синтаксичну роль у реченні (як засіб тіснішого смислового взаємозв'язку частин складносурядного речення, що, як правило, виконує роль обставини). Наприклад: *А по избам, как в старые-старые времена, светилась лучина и бабы натягивали основы на прабабкины ткацкие станки* (Л.Толстой)⁴.

Предметом дослідження нашої статті є спільні слова у складносурядних реченнях, складність яких не викликає сумніву. Адже частини цих речень мають власні предикативні вузли, причому жоден із компонентів одного вузла не є одночасно компонентом іншого, що, за словами М.І.Черемісіної, є визначальною рисою власне складних речень⁵. Щодо складності так званих "злитих речень" (або речень з однорідними членами), при характеристиці яких теж зазначаються спільні слова, у багатьох лінгвістів виникають сумніви. Але останні не є предметом дослідження в цій статті.

Найчастіше спільне слово у складносурядному реченні виступає зі значенням темпоральності, підкреслюючи одночасність дій, виражених предикативними частинами речення, наприклад: *Вночі спали хмари куряви і затихав Путивль* (П.Воронько); *Глибока ніч. Будинки сплять і люди. Лиш інколи промчить автомобіль та саяво зблисне та не знать відкіль озветься голос* (М.Рильський), зі значенням просторового поширення дій, наприклад:

Від лісу тягло свіжым настоєм живиці та долітали лунки удари сокири (Ю.Збанацький); *Поверх трави тільки гарячий вітер гуляє... та сонце розсіває своє пекучо-іскристе проміння* (П.Мирний).

Зрідка спільне слово має значення мети, наприклад: *Для повної подібності – наш двір піском посипано й колючками засаджено!* (Л.Українка), значення об'єкта поширення дії, наприклад: *Панські пси його рвали, німчуря хтіла на той світ загнати, і а він – біг дав – вижив* (М.Олійник), значення приналежності, наприклад: *От і одходилися, Андроне, твої ноги, одробилися руки* (М.Олійник).

Звернемо увагу тепер на ці спільні елементи у функціонально-синтаксичному плані, коли вони виступають в обов'язку поняття "член речення", і тому в цьому випадку доцільніше застосовувати до них

термін "спільний член речення". Спільні члени речення найчастіше виконують роль обставини, зокрема:

а) обставини часу: *А тепер шепочуть колоски у полі й сонцем налилося золоте зерно* (В.Сосюра);

б) обставини місця: *За селом знов шелестіли хліба й пахло полином* (А.Головка);

в) рідше – додатка, наприклад: *У неї важко було повірити, але доводилося вірити* (М.Олійник);

г) обставини способу дії, наприклад: *Мимохіть піднімалися шапки на головах вгору і по-вовчому загорялись очі* (С.Васильченко);

д) означення, наприклад: *Нашої дружби ніхто не зламає, Сили ніхто не здола* (М.Рильський).

Спільні слова можуть бути виражені так званими "повнозначними словами":

1) займенником: а) особовим: *Не гріє мене кожух, а лиш слово гріє й тішить* (Нар. тв.); б) означальним: *Всі старі обличчя розцвіли, очі засяяли* (С.Васильченко); в) присвійним: *От і одходилися, Андроне, твої ноги, одробилися руки* (М.Олійник) тощо;

2) прислівником: а) іменникового походження: *Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина* (А.Шиян); б) відзайменникового походження: *Сонце там ніколи не заходило, день не згасав, не вибухали пташині співи...* (М.Олійник); в) відприкметникового походження: *Деся зблизька, од хутора, чулася пісня, долітали нетверезі вибухи, / і йому чомусь подумалось про марність людського життя* (М.Олійник) тощо;

3) прийменниково-іменною сполукою: *На хуторах знялася безладна стрілянина, запалали будівлі* (М.Олійник) [прийменник + іменник]; *Мало що розумів і Тарас Шевченко з того, що співав кобзар, / проте і в нього ворухилось у грудях щось гаряче і завмирало чогось маленьке серце* (С.Васильченко) [прийменник + займенник], і "неповнозначними", зокрема частками (видільно-обмежувальна, спонукальна тощо), наприклад: *Лише зашмерхоче десь суха зелена яцірка, пробігаючи в траві, бризнуть врізнобіч з-під ніг коники-ковалі / та ще жайворонки озоркочуть у тиші...* (О.Гончар); *Хай трава не в'яне і під вітру свист знов зеленим стане пожовтілий лист* (В.Сосюра).

Крім зазначених способів вираження, "спільні слова" можуть бути виражені і словосполученнями: *В одну мить розсунувся простір і стали близькими зорі* (Ю.Мушкетик), *І в цей час світло в коридорі погасло і залунав отой моторошний крик*

(А.Дімаров), в тому числі фразеологічними сполуками: *Десь у долині бриніла дівоча пісня, / а з другого боку рівномірним цокотом відповідала сокира і м'яко шелестіла поздовжня пила по деревині* (М.Стельмах).

Слід зауважити, що роль об'єднувача частин складного речення виконує і спільна предикативна частина. Серед спільних предикативних частин знаходимо спільні підрядні частини часу, наприклад: *Коли Павло зайшов, гомін притих, на деякий час запанувала напружена мовчанка, / затим його запитали: – Хто такий?* (М.Олійник), рідше – підрядні умови, наприклад: *І чим ближче токовище, тим дужче билосся Павлове серце, тремтіли руки* (М.Олійник); підрядні міри й ступеня якості дії, наприклад: *Небо так невинно голубіє над стінами скель і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється* (М.Коцюбинський), підрядні з'ясувальні, наприклад: *Спасибі дощу і тобі спасибі, що донно рощу (вже й ніжками дуба)...* (А.Мойсієнко).

Як правило, спільні слова наявні в першій предикативній частині складносурядного речення. Причому вони можуть займати позицію на початку предикативної частини (таких випадків найбільше), наприклад: *Під канчуком стогнали села і давні гнулися міста* (М.Рильський), всередині предикативної частини: *Лист жовтий поволі на землю спадав та ніжні стократки схилились з журбою* (О.Олесь) та в її кінці: *Не цвітуть квітки зимою і дерева не шумлять* (О.Олесь).

Спільні повнозначні чи службові слова у межах складносурядного речення по-різному комбінуються, групуються, переплітаються, наприклад: обставина часу + обставина місця: *Всю ніч над майданом лунко тріщали постріли, не вмовкав лемент, вилися дими* (М.Олійник); обставина часу + додаток: *І водночас більшали у графа зіниці, мало не лізли на лоб очі* (М.Олійник); обставина часу + обставина місця + обставина часу: *Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка* (М.Хвильовий); обставина місця + додаток + обставина способу дії: *Бо ніде не бачили такого багатства риби та дичини, / ніде не співали їм так мило пташки і не шуміли броди* (М.Олійник).

Належність спільного слова однаковою мірою до усіх предикативних частин складносурядного речення дає право на поновлення його в усіх складових частинах складного речення зазначеного типу. Наприклад: *На хвилину раптом стихли голоси і спинилися тіні* (Ю.Смолич) – *На хвилину раптом стихли голоси і на хвилину раптом спинилися тіні; У хаті бумкав бубон, бряжчали цимбали* (Ю.Смолич) –

У хаті бумкав бубон, у хаті бряжчали цимбали. Отже, предикативні частини зазначених складносурядних речень є контекстуально неповними. Але пропуск члена речення, що повторюється в одній із частин, за словами П.А.Леканта, є нормою для складного речення та показником тіснішого зв'язку частин у складі складного речення⁷, причому спільні слова "роблять нашу мову більш лаконічною, стилістично завершеною"⁸. Порівняйте, наприклад, складносурядні речення, що містять однакові члени речення, але ще не зазнали процесу спрощення: *Другий день він у Глуші, і другий день душа його не на місці (М.Олійник); Тільки небо і тільки пшениця (над нами, над нами, над нами) (Б.-І.Антонич)*, або ж речення, що зазнали спрощення, але не остаточно: *Так йому казали всі ці роки, так його вчили (М.Олійник); Є еноти в зоопарку, є ехидна, засьць є (В.Гринько)*. Звичайно, ці речення, як і ті, що зазнали спрощення, стилістично виправдані, емоційно наповнені, проте відсутність спрощення однакових членів речення не сприяє економії мовних зусиль.

Отже, на нашу думку, спеціальне дослідження спільних елементів⁹ дає можливість глибше пізнати структуру складного речення і деяких нерозв'язаних питань щодо неповних речень.

¹Николаева З.В. Сложносочиненные предложения с общими словами // Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови. Тези доповідей. – Чернівці, 1965. – С. 60; ²Грамматика русского языка. Синтаксис. – М., 1954. – Т. II. – Ч. 2: С. 182; ³Греч М.И. Практическая русская грамматика. – СПб, 1834. – С. 338; ⁴Приклади речень наведено за Грамматикой русского языка. Синтаксис. – М., 1954. – Т. II. – Част. 2: – С. 182-183; ⁵Черемисина М.И. Об "однородности сказуемых" // Вопросы грамматики русского языка. – Иркутск, 1981. – С. 5; ⁶Скісна риска відмежовує ті частини складного речення, на які дія спільного слова не поширюється; ⁷Лекант П.А. Проблема "неполных предложений" в синтаксисе современного русского языка. – Бийск, 1960. – С. 12; ⁸Герман К.Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української мови. – Чернівці, 1973. – С. 18; ⁹Під спільними елементами ми розуміємо вираження їх словами і групами слів – словосполученнями і предикативними частинами.

ФОНЕТИКА

Зоя Дудник,
Київський університет

Онтологічні та психолінгвістичні критерії інтерпретації
кінорентгенографічних даних артикуляції

Питання про суттєві властивості об'єкта фонетичного аналізу особливо гостро постає в період, коли виникають нові потреби практичного застосування знань про мову. Сучасний стан фонетичних досліджень значною мірою визначається потребами розвитку інформаційних технологій. Які ж властивості явищ фонетичного рівня можуть забезпечити більш адекватне моделювання процесів мовлення, а саме розпізнавання й синтезу? Перші моделі мови у вигляді логічних систем розроблялися на базі фонологічної аксіоматики, яка нехтувала ознакою лінійності мовлення і спиралася на дерева матриць ідентифікації¹. Такий підхід виріс із загального лінгвістичного аналізу, який розкладає факти мовної дійсності за внутрішньосистемними зв'язками і стосується узагальнених фонетичних елементів. Однак онтологія мовної діяльності цим не вичерпується. Її особливість полягає, за визначенням Бодуена де Куртене, у двонаправленості життя живих організмів, у тому числі й носіїв мови: "...одне обличчя його [життя] повернуте до зовнішнього світу, до природи, а інше – до особистості, до психіки людини"³. Ці два вияви мовного буття складають єдність, однак кожний має свою власну специфіку. Вільгельм фон Гумбольдт писав, що "своєрідність ества" мови полягає в тому, що вона "чужа для душі і разом з тим належить їй, незалежна й одночасно залежить від неї"⁴. У фонологічних дослідженнях, які враховують, у першу чергу, мовну свідомість носія, предметом пильної уваги є внутрішній світ мови. Тому зовнішній план у його матеріальному, субстанціальному вияві переважно більшістю дослідників розглядається як підпорядкований внутрішній організації мови. У межах аналізу узагальнених результатів мовної діяльності як певної частини мовної свідомості такий підхід цілком мотивований. Однак комп'ютерний аналіз і синтез мовлення, відсторонені від внутрішнього світу мовної свідомості, мають справу насамперед із зовнішнім онтологічним аспектом мовної діяльності, що суттєво впливає на аналіз. Завдяки силі, що "перетворює можливість у дійсність", маємо в плані вираження лінійний

процесуальний характер мовлення, де "закони породження є визначеними"⁵. "Воістину, – пише Вільгельм фон Гумбольдт, – у мові слід вбачати не якийсь матеріал, який можна осягнути в його сукупності або частину за частиною, а вічно породжуючий себе організм"⁶. Тому "мова як сукупність своїх породжень відрізняється від окремих актів мовленнєвої діяльності"⁷. Саме на цей зовнішній процесуальний вияв мовної діяльності вказував В. фон Гумбольдт, коли писав про "протистояння влади матерії, що вже набула форми", внаслідок чого "сили, що позначають, і сили, що створюють позначуване", розділяються⁸. Цей факт, зазначив далі Гумбольдт, "зобов'язує нас і дозволяє нам розглядати продукування мови з цих двох різних сторін"⁹. Він показав також, як досліджувати зовнішню сторону мовлення: "...щоб віднайти матерію, яка б відповідала мовній формі, необхідно вийти за межі мови"¹⁰. Таким чином, визнання влади матерії в процесах відтворення форм, що функціонують у системі, спрямовує увагу на "нелінгвістичне" вивчення *субстанціальної організації фонетичних явищ* і може наблизити до пізнання *онтології мовлення*, а також до адекватного комп'ютерного моделювання мовної діяльності в її зовнішньому матеріальному аспекті. При цьому актуальними залишаються й інтереси мовця: його мовна свідомість, мовні узагальнення, мовна перцепція. Поєднати ці протилежні точки відліку надзвичайно складно, оскільки поки що немає спільного критерію для визначення зовнішньої і внутрішньої онтології мови. Найбільш природно, йдучи за Гумбольдтом, їх можна було б поєднати через діяльність. У роботі "Синхронія, діахронія та історія" Е.Косеріу обгрунтовує думку про те, що реальне мовне буття належить *мовній діяльності як такій* (ενεργεια), тобто явищу, яке виявляє себе в діях мовця, і пропонує "прийняти мовлення за норму всіх інших проявів мовної діяльності (включаючи "мову")"¹¹. У цьому Косеріу підтримує В. фон Гумбольдта, який вважав, що мова як об'єкт має розглядатися "переважно як породження суб'єкта"¹². Отже, поєднати несуперечливо зовнішні і внутрішні прояви мовної діяльності дозволяють психолінгвістичні критерії, які актуалізують увагу до *породження – процесу маніфестації мовленнєвої матерії*. Саме для породження найбільш актуальним виявляється синтез "сил, що позначають, і сил, що створюють позначуване", тобто, внутрішньої і зовнішньої мовної діяльності як такої. З позиції запропонованого підходу вибір параметрів опису і моделювання об'єкта як породження суб'єкта має враховувати, з одного боку, сутність і форму мовленнєвого

явища в уявленні мовця, а з іншого, – субстрат мовленнєвої події. Тому реальна мовленнєва подія у своєму зовнішньому вимірі має розглядатися, по-перше, як матеріальне явище, на ґрунті якого виникає і стає фактом буття; по-друге, як процес реалізації. Отже, об'єктом фонетичного аналізу виступає тут не результат мовної діяльності (набір одиниць фонетичного рівня), а процес створення позначуваного засобами матеріального субстрату мовлення.

Визначення онтологічної специфіки породження мовлення в зовнішньому психолінгвістичному аспекті крім з'ясування існуючих протиріч між даними фонетичних досліджень мови і мовлення, фонології і експериментальної фонетики потребує також особливо точного тлумачення кореляції між даними акустичних і артикуляційних досліджень. Описи мовленнєвих явищ за даними акустичного запису і кр-схемами рухів органів мовного апарата не завжди корелюють між собою, тому що аналіз цих експериментальних матеріалів здійснюється опосередковано через внутрішні узагальнені фонологічні критерії і уявлення, тобто орієнтується лише на результати та їх проєкції в мовній свідомості, а нерідко й на когнітивно залежну свідомість дослідника. Варто, однак, нагадати, що визначення фонем, яке належить І.О.Бодуєну де Куртене, тримається на обов'язковій асоціації із зовнішніми ознаками "кількох робіт окремих частин мовленнєвого апарата" і акустичним представленням цих робіт¹³. Подібна умова прояснює спосіб встановлення прямих кореляцій між структурою та властивостями акустичного сигналу і безпосередніми діями органів мовлення. З'ясування співвідношення акустичних і артикуляційних ознак звуків стало традиційним у фонетичних дослідженнях. Багато уваги цьому питанню приділяли Б.Гала, Р.Якобсон, Ч.Хоккет, Г.Ліув, А.Еек, М.Реммель, Б.Вежховська та інші. Перші ґрунтовні об'єктивні тлумачення співвідношення формантної картини з положенням мовних органів і конфігурацією мовленнєвого тракту належать Г.Фанту¹⁴. Його методику аналізу продовжує і вдосконалює Ш.Маєда¹⁵. Важливим у підході Ш.Маєди є врахування, на відміну від його попередників, характеристик перехідних сегментів як онтологічно притаманних процесу мовлення і з'ясування їх ролі в процесах сприйняття. Однак, незважаючи на визнання потреби комплексного акустико-артикуляційного підходу до вивчення процесу породження мовлення, артикуляційний план мовленнєвої діяльності представлений у таких дослідженнях без урахування мовленнєвої свідомості мовця. Так, головними артикуляційними параметрами, які використовує Маєда для "прив'язки" до акустичного сигналу, є "позиція вздовж

мовленнєвого тракту та форма оклюзії¹⁶. Обрані ознаки недиференційовано представляють лише поверхню цілого комплексу артикуляційних дій і режимів, оскільки спираються не на власне артикуляційний процес, а на його акустичну проекцію. Цілком зрозуміло, що за допомогою аналізу артикуляторних дій суб'єкта в розгортці акустичного сигналу можна виділити більше суттєвих ознак артикуляційної події, важливих із погляду модально-специфічних атрибутів свідомості мовця. Тому вивчення мовлення в аспекті породження потребує уваги не стільки до окремих положень органів і резонаторних порожнин, скільки до осереддя процесу – активності органів, дій, рухів, станів, зусиль, в яких інтенція мовця знаходить своє матеріальне (просторово-часове і силове) вираження.

Мовна матерія в аспекті породження, тобто *субстрат мовної діяльності*, є найменш вивченою в загальній фонетиці і психолінгвістиці. Дослідник-експериментатор реєструє континуум мовленнєвих вчинків інструментально на кінорентгеноплівці, осцилограмі чи спектрограмі і розкладає його, з психолінгвістичного і онтологічного погляду, на послідовність подій з певними виявами кінетичної активності мовних органів – чинником звукових явищ. Такий мовленнєвий вчинок можна розглядати як комунікативно цінний психічно мотивований мінімальний компонент артикуляційної події, що забезпечується на фізіологічному рівні структурно організованою координацією дій органів і зон мовного апарата, а на нейрофізіологічному рівні – сенсомоторною корекцією м'язових зусиль. У межах психолінгвістичного підходу, але з погляду результату мовної діяльності і мовної свідомості, такий вчинок можна кваліфікувати як мовленнєву, або артикуляційну звичку. Таким чином, психолінгвістичний і онтологічний підходи поєднуються в описі звуків на основі логіки самого об'єкта – процесу мовної діяльності.

На цій підставі варто проаналізувати субстанціальні характеристики мовленнєвого процесу, які складають зовнішньо визначену мовленнєву подію і є матеріальним підґрунтям і корелятом внутрішньо організованої мовленнєвої звички.

Реєстрація артикуляційного процесу за допомогою кінорентгенографування значною мірою розширює можливості дослідження мовленнєвих вчинків в артикуляційному плані. Властивості акустичного сигналу, у свою чергу, дозволяють згрупувати артикуляційні дії за відповідними характеристиками.

Як і кожний процес, динаміка артикуляційних дій містить загальні ознаки, які можна назвати типовими, а також специфічні ознаки, пов'я-

зані з різним ступенем прояву окремих дій, їх кількісного, темпорального, енергетичного, якісного наповнення. З іншого боку, у психофізіологічному процесі мовлення можна виділити такі атрибути активності мовних органів, які формуються цілеспрямовано, тобто можуть бути свідомо скеровані (цільова автономна активність), і такі, що залежать від певної композиції зусиль і напружень інших органів і зон. Поєднання автономних та залежних рухів притаманне всім рухомим органам мовного апарата. Наприклад, розхил нижньої щелепи містить у собі цільову настройку на закриття або відкриття ротової порожнини. Ці спрямовані рухи або тимчасову фіксацію нижньої щелепи в якомусь певному положенні обов'язково супроводжує серія мікрорухів, яка сигналізує про координатійне включення м'язів, що підтримують щелепу, в реакцію на "загальне силове поле", яке виникає в іншій артикуляційній зоні¹⁷. Аналіз активності преларингальної зони також показав, що її рухи вгору/вниз – це, з одного боку, цільовий вихід на певну позицію для створення відповідного тону і резонансу голосного, а з іншого, – це тимчасовий наслідок зміни повітряного тиску. Тому опис сегментів мовлення в аспекті породження потребує попередньої ідентифікації вказаних ознак, а саме визначення відносно автономних і координатійно залежних рухів і зусиль.

У цій статті вміщено матеріал про загальні результативні зусилля артикуляційних дій за характеристиками цільових і залежних рухів, притаманних психофізіологічній базі будь-якого мовлення, з орієнтацією на українське. Найважливішими з цих дій є ті, які спрямовують очікуване перцептивне враження і розпізнаються завдяки типовій взаємній координатії і відповідному перебігу ознак акустичного сигналу.

На структурі акустичного сигналу прямо або опосередковано, в сукупності або окремо відбиваються такі зусилля і рухи артикуляторів, внаслідок яких встановлюється: 1. Форма язика (2 – дорсальна, преддорсальна)¹⁸; 2. Локалізація язика (4 – передня, середня, задня, низька); 3. Розхил нижньої щелепи (4 – максимально закритий, прикритий, середній, відкритий); 4. Місце творення фокусу (9 – губний, губно-зубний, передньоязиковий, дентальний, передньоязиковий, альвеолярний, передньо-середній, середньо-верхній, верхній, верхній задньоязиковий (на межі твердого і м'якого піднебіння), нижньофарингальний); 5. Кількість фокусів (2 – один, два); 6. Характер повітряного струменя (3 – конфігурований, фокусований, відносно вільний); 7. Сила повітряного тиску (3 – мала, середня, велика); 8. Спо-

сіб виходу повітряного струменя (3 – безперервний, переривчастий (імпульсний), комбінований); 9. Напрямок повітря і відповідного резонансу (2 – ротовий, носовий). 10. Коливання голосових зв'язок (3 – інтенсивні квазіперіодичні коливання, помірні квазіперіодичні коливання, розширення голосової щілини).

За регулярними ознаками активності можна виділити початок і максимальний вияв цільової дії, які характеризуються постійним, регулярним співвідношенням рухів органів. Наприклад, визначити початок передньоязикової локалізації дозволяють поєднані в часі горизонтальні розтискання і рух уперед язика, активне закриття нижньої щелепи і рух уперед під'язикової кістки. Після максимального вияву дії настає початок нової цільової дії, який досить регулярно позначається на акустичному рівні ознаками послаблення сигналу (спадом інтенсивності), що, на жаль, некоректно розглядається в акустиці як фаза рекурсії. Саме за цим постійним співвідношенням рухів органів на початку і в максимальній фазі артикуляції були виділені такі поєднання дій, які постійно повторювалися. Найбільш зв'язаними між собою, взаємозалежними, отже й визначальними для артикуляційної бази, виявилися результати поєднання дій за ознаками 1-2 (I-а група) та за ознаками 3-10 (II-а група), а у відношенні цих груп одна до одної має місце відносна автономність дій. За ознаками I-ї групи в артикуляційній базі українського мовлення виділяється 4 варіанти координації дій, за ознаками II-ї групи – 4 загальні режими координації, що усвідомлюються як основні класи звуків (голосні, сонанти, дзвінки, глухі), а в їх межах – 10 характерних варіантів координації. Певне поєднання цих варіантів між групами, у свою чергу, лежить в основі функціонування в мовленні артикуляційно-акустичних комплексів, узагальнено представлених як голосні і приголосні звуки. Наприклад, поєднання варіанту 4 з I-ї групи з варіантом 5 з II-ї групи (умовне позначення – 4.5) відповідає координації дій при творенні [д]: I – предорсальна форма + низька локалізація язика; II – максимально закритий розхил нижньої щелепи + один передньоязиковий дентальний фокус + фокусований повітряний струмінь + середня сила видихуваного повітря + переривчастий вихід повітря + ротовий напрямок + помірні квазіперіодичні коливання голосових зв'язок. Оскільки ці координації функціонують як наслідки типових сукупних дій та зусиль органів, тобто як артикуляційні звички, свідомість мовця може виокреплювати їх з-поміж інших артикуляційних дій і вільно відтворювати.

Попередні артикуляційні дослідження Київської фонетичної школи показали, що в активності артикуляторів особливе місце посідає розподіл активності між артикуляційними діями гортанної та надгортанної ділянок (зон), тобто їх координація. За ознаками змін в імпульсних рухах язика і преларингальної зони Л.Г.Скалозуб встановила протилежно спрямовані вияви їх активності, які визначила через лінгвістичні узагальнення як консонантний і вокалічний типи¹⁹. Поданий аналіз мовлення за параметрами координацій між артикуляційними зонами продовжує дослідження, започатковані в лабораторії експериментальної фонетики Київського університету проф. Л.Г.Скалозуб. Новим у пропонуваному тут підході є спроба поєднати дані артикуляційного й акустичного аналізу з використанням психолінгвістичних та онтологічних критеріїв. За їх допомогою було узагальнено і виділено чотири режими координації на базі поєднання ознак активності всіх органів у межах двох синергетичних зон. Виділені М.В.Пановим чотири ступені сонорності збігаються з режимами координації гортанної і надгортанної зон (від найменшого до найбільшого: глухі приголосні (повністю не сонорні), дзвінкі шумні приголосні, сонорні приголосні, голосні (найсонорніші звуки)²⁰, а визначення ним сонорності як ступеня участі тону у творенні звука, не зрозуміле з погляду роботи лише голосових зв'язок²¹, стає зрозумілим з урахуванням результату дії надгортанних зусиль артикуляторів, а отже й координації НЗ і ГЗ.

Базова цільова програма активності артикуляторів формує артикуляційні зусилля залежно від спеціалізації синергетичних зон – гортанної та надгортанної (ГЗ, НЗ). Здійснення загальних координацій можливе завдяки відносно автономній фізіологічній активності НЗ та ГЗ. Як показують кінорентгеносхеми, загальна залежність/автономність НЗ, щодо активності ГЗ, має якісні відмінності.

В умовах вільного проходження повітря через відносно пасивні голосові зв'язки координація НЗ і ГЗ підпорядкована забезпеченню певного шумового ефекту в НЗ, тобто зусилля і артикуляційне відчуття зміщуються вперед. У ГЗ при цьому збільшується швидкість повітряного потоку, а в НЗ за допомогою, в основному, тіла язика формується локалізований фокус – звуження однієї або кількох ділянок, крізь які проходить повітря. Язик підтримує таку цільову фокусацію збільшенням своєї маси і посиленням імпульсної активності з переважними загальними,

залежними від місця фокусації напрямками розтискань. У свою чергу, дія, що формує фокус, визначає також отвір нижньої щелепи.

Узагальнення спостережень над кр-схемами та зіставлення з відповідними акустичними ознаками показали, що за розподілом ступеня активності в НЗ і ГЗ координація органів визначається такими режимами: А) Активність ГЗ домінує, інтенсивні, майже періодичні, коливання голосових зв'язок викликають стабілізовану напруженість тіла язика. Завдяки стисканню язика створюються умови для вільного виходу повітря і структурування резонансів в НЗ (посилення функції передачі ділянками м'яких тканин частотних характеристик резонатора). Завдяки цим регулярним координаціям виникає уявлення про голосні. Б) Активність ГЗ і НЗ відносно незалежні. Інтенсивність квазіперіодичних коливань голосових зв'язок підтримується через безперервний зрівноважений, але дещо посилений, порівняно з типом А, струмінь повітря. У напруженні язика переважає імпульсне розтискання. Цей тип координації визначається широким діапазоном варіацій, але в процесі його реалізації найбільш характерною рисою є природна фізіологічна інтеграція з координаціями типу А. Внаслідок узагальнення цих характеристик у системі артикуляційних звичок виділяється група сонантів. В) Активність ГЗ та НЗ взаємообумовлена і гасить одна одну. Інтенсивність коливань голосових зв'язок зменшується з посиленням фокусованого видиху, але внаслідок часткового збереження стабілізованого напруження тіла язика гальмується й сам розвиток шумотворення, від чого виникає шум, модульований коливаннями голосових зв'язок. Така координація є найбільш вразливою за активністю ГЗ. Узагальнення цього типу координації лежить в основі виділення класу дзвінких приголосних. Г) Активність НЗ домінує. Інтенсивний вихід повітря разом з пришвидшеними імпульсаціями язика (переважають розтискання) і закриттям нижньої щелепи забезпечує в НЗ посилене шумотворення. Така координація дій формує уявлення про глухі приголосні.

Ці чотири загальні режими координації визначають основні структурні особливості акустичного сигналу.

Ознаки координації добре розкривають механізми реалізації артикуляційної звички в потоці мовлення та пояснюють процес її сприйняття. Вони можуть служити субстанціальними характеристиками в процесуальній моделі артикуляційної активності. Якщо, наприклад, розглядати модифікації дзвінких приголосних з погляду

координації артикуляційних дій, то в українському мовленні, будучи тісно зв'язані зі складоподілом і наростанням звучності у складовому контурі, вони, в основному, реалізуються в межах типу В: незважаючи на втрату коливальної енергії голосових зв'язок, усі інші ознаки координації в цілому зберігаються, що дозволяє слухачеві ідентифікувати "дзвінкий" тип вимови, навіть при 90% поглушенні. На відміну від українського, у російському мовленні в позиціях кінця слова і перед глухим приголосним артикуляційна звичка реалізується лише через координацію Г-типу. Таким чином, сила і стійкість координацій певного типу виявляє себе в потоці мовлення регулярними подіями, чим і створює типовий для певної системи мовлення перебіг артикуляційної динаміки. Зрештою, для визначення артикуляційної бази мовлення суттєво не тільки, "які органи беруть участь у творенні розрізнявальних ознак звуків даної мови та наскільки інтенсивно"²², а й в чому виявляє себе "влада матерії" під час реалізації артикуляційної звички. Аналіз цільових артикуляційних дій дозволив створити в лабораторії експериментальної фонетики Київського університету програму перекодування графем у символи, що інформують про ознаки артикуляційних дій, і розпочати опис функціонально-статистичного зрізу артикуляційної бази українського мовлення на матеріалі текстових масивів.

Можна сподіватися, що розвиток психолінгвістичного підходу до фонетичного аналізу і використання онтологічно важливих параметрів на базі інструментально зареєстрованих даних, а також сучасні практичні потреби і нові технічні можливості у близькому майбутньому допоможуть удосконалити підходи до визначення суттєвих властивостей звуків мовлення.

¹Виноградов В.А. Некоторые вопросы теории фонологических оппозиций и нейтрализации // Проблемы лингвистического анализа. – М., 1966. – С. 3-25; ²Zubkova L.G. The typological determinant and sound structure of language // Proceedings of LP'96, edited by B. Palek. – Charles University Press, 1997. – P.497; ³Бодуэн де Куртенэ И.А. Разница между фонетикой и психофонетикой. // Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. –Т. II. – С. 326; ⁴Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С.83; ⁵Там само. – С.78; ⁶Там само; ⁷Там само. – С. 82; ⁸Там само. – С. 98; ⁹Там само. – С. 99; ¹⁰Там само. – С. 72; ¹¹Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. – М., 1963. – С. 157; ¹²Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С.

82; ¹³Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – Т. I. – С. 257; ¹⁴Фант Г. Акустическая теория речеобразования. – М., 1964; ¹⁵Maeda S. Articulatory-Acoustic relationships in unvoiced stops: A simulation Study // Proceedings XIth ICPhS. – Tallinn, 1987. – V. 5. – P. 11-14; ¹⁶Там само. – С. 11; ¹⁷Бернштейн Н.А. Физиология движений и активность. – М., 1990. – С. 36; ¹⁸У дужках вказана кількість типових різновидів і основний зміст результату артикуляційної дії; ¹⁹Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика слова (физиологическая природа удараения) // Русское языкознание. – К., 1987. – Вып. 14. – С. 112-121; ²⁰Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. – М., 1979. – С. 71-72. ²¹Князев С.В. О критериях слогаделения в современном русском языке: теория волны sonorности и теория оптимальности // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1. – С. 84-102
²²Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М., 1979. – С. 81.

Тетяна Бобкова,

Київський лінгвістичний університет

До артикуляційного визначення сонантів у фонетичній літературі

Важливість повного і всебічного вивчення природи сонантних приголосних, виявлення чинників їх звучності полягає в тому, що сонанти займають помітне місце у фонетичній системі. Саме тому акустично-артикуляційні та функціональні особливості сонантів представлені не тільки у спеціальних роботах, а й у дослідженнях, присвячених вивченню вокалічної та консонантної підсистем. Сонанти порушують логічну несуперечливість будь-якої класифікації, оскільки їх природа не дає "надійної опори для думки" як "початкової основи класифікації"¹. Однак природа сонантів виходить за межі логічно зрозумілого явища, і тому має сеперечливі тлумачення: за акустичними ознаками сонанти відносять до голосних (за ознакою інтенсивності основного тону), а за артикуляційними – до приголосних (за ознаками основного артикулятора). Більшість дослідників, серед них І.О.Бодуен де Куртене, В.О.Богородицький, Л.Р.Зіндер, М.І.Матусевич, М.В.Панов, М.Ф.Наконечний, П.П.Коструба, М.А.Жовтобрюх, Л.І.Прокопова, Н.І.Тоцька, А.Сов'єрві, об'єднують сонанти з класом дзвінких приголосних. Так, за визначенням Л.Р.Зіндера, наведеним у ґрунтовній теоретичній праці "Общая фонетика", "сонанти, звичайно, дзвінкі приголосні, в яких превалює голос над шумом"². Проте приєднання сонантів до класу дзвінких приголосних не виявляє їх власної оригінальної природи, тобто не

© Т.Бобкова, 2001

вирішує проблеми визначення артикуляційно-акустичних чинників звучності. Саме тому Н.О.Любимова, Л.Л.Буланін, С.О.Барановська та ін. дослідники відокремлюють їх у самостійну групу: "як фонетично, так і фонологічно сонанти на противагу іншим приголосним характеризуються власними ознаками"³.

У фонетичній системі сонантам приписується різна позиція: в акустичних класифікаціях вони ближче до голосних, в артикуляційних класифікаціях погляди дослідників розходяться – сонанти можуть як наближатися до голосних, так і займати проміжну позицію між глухими та дзвінкими. Це свідчить про типологічні особливості творення сонантів, які можуть використовуватися у мові як функціонально значущі. Так, за свідченням М.С.Трубецького, у бацькійському та чеченському діалектах (східнокавказька група) виділяються дзвінки та глухі модифікації сонантів⁴. У пошуках чіткого класифікаційного визначення сонантів дослідники широко користуються термінотворенням: звучні, напівголосні, напівприголосні, глайди, сонорні, сонанти. Очевидно, що проблема визначення природи сонантів пов'язана із з'ясуванням їх співвідношення з іншими приголосними та голосними фонетичної системи. З іншого боку, вирішення цієї проблеми потребує урахування типологічних рис сонантів. Тому надійність опису акустично-артикуляційних особливостей сонантів залежить від зіставлення з ознаками голосних та шумних приголосних у межах кількох мов.

За даними літератури, в основу протиставлення сонантів шумним приголосним покладено акустико-артикуляційні ознаки *ступеня м'язового напруження артикуляційних органів і звучності (сонорності)*. Саме ці дві ознаки потребують особливої уваги при дослідженні. З'ясування ступеня м'язового напруження (або артикуляційної напруженості) при творенні сонантів у зіставленні з голосними та шумними проводилося суб'єктивно – на слух і за м'язовим відчуттям – та із застосуванням експериментально-фонетичних прийомів палатографування, динамічного палатографування, дентопалатографування, статичного рентгенографування, кінорентгенографування, плетизмографування, тензометрування, фотографування, кінозйомки губних артикуляцій, електроміографування і глотографування.

Більшість дослідників визначає напруженість за ознаками конфігурації та локалізації смуг на палатограмах, дентограмах, рентгенограмах, тобто спирається на концентрацію м'язової маси артикулятора (язика або губів). В експериментальних дослідженнях із застосуванням прийому плетизмогра-

фування артикуляційна напруженість визначається за допомогою кількісних вимірів механічної активності артикулятора – нижньої щелепи⁵. Артикуляційна напруженість в електроміографічних дослідженнях визначається за ступенем м'язової активності артикуляторів (язика, м'якого піднебіння, губів), біопотенціалів основних функціональних груп м'язів⁶.

У методиці динамічного аналізу сегментів мовлення, розробленій проф. Л.Г.Скалозуб, висуваються критерії визначення артикуляційної напруженості як "динамічного різноступеневого явища"⁷. Крім концентрації м'язової маси артикулятора, за результатами кінорентгеноаналізу виділяються, зокрема, такі ознаки для визначення артикуляційної напруженості, як синхронність/несинхронність імпульсації язика та преларингальної зони надгортанного резонатора, амплітуда рухів цих органів і зон⁸, частота імпульсації⁹, тривалість артикуляційних рухів¹⁰. За даними тензометрування артикуляційна напруженість дорівнює величині тиску язика на піднебіння¹¹. За вказаною методикою динаміка (зростання і спад) артикуляційної напруженості описується не тільки за ступенем, а й за якісними ознаками активності язика та преларингальної зони надгортанного резонатора, а саме за консонантною і вокалічною модальністю: "поняття артикуляційної напруженості стає значною мірою абстрактним, якщо не береться до уваги тип модальної активності, вокалічний або консонантний, в яких напруженість артикуляції характеризується різною природою"¹².

Оперування у дослідженнях різними критеріями визначення артикуляційної напруженості є причиною суперечливих висновків щодо артикуляційної напруженості сонантів. За даними фонетичної літератури, вважається, що за ступенем м'язового напруження артикуляторів сонанти займають проміжне положення між слабкими дзвінкими та сильними глухими приголосними. Експериментально-фонетичні дослідження або підтверджують це твердження, або спростовують його. Так, вказане положення підтверджується результатами експериментально-фонетичних досліджень на матеріалі палатографування, рентгенографування, кінорентгенографування, кінозйомки губних артикуляцій. Проте, за даними аналізу механічної активності нижньої щелепи на матеріалі плетизмографування, склади з початковими сонантами визначаються більшою напруженістю, ніж склади з початковими глухими¹³.

За результатами досліджень артикуляційної динаміки для визначення характеру артикуляційної напруженості обрано два основні параметри: концентрація м'язової маси, частота і синхронність/несинхронність імпульсації язика і прела-

рингальної зони надгортанного резонатора. За цими параметрами було отримано різні результати щодо особливостей якісного прояву артикуляційної напруженості сонантів: ці приголосні одночасно характеризуються "поєднанням консонантної та вокалічної активності у рівноцінному співвідношенні"¹⁴ і "відносною однорідністю за реалізацією модальних ознак з голосними"¹⁵ та "вокалічною природою артикуляційної напруженості"¹⁶.

У цілому дослідження артикуляційної напруженості окремих артикуляторів (нижньої щелепи; язика, преларингальної зони) не можна вважати надійними для з'ясування природи сонантів. Досліджуючи явище артикуляційної напруженості, доцільно виходити з позиції носія мови, мовної діяльності. Суттєвою рисою процесу породження мовлення є творення цілісних з фізіологічно-артикуляційного погляду сегментів. Фонетичні уявлення про звуки мовлення також формуються в результаті відображення в психічному образі об'єднаних зусиль органів – цілісної артикуляції, а не внаслідок фонологічного аналізу їх окремих ознак¹⁷.

За акустичною ознакою інтенсивності основного тону сонанти ближчі до голосних. На противагу іншим приголосним сонанти характеризуються незначною силою вибуху та шуму, що дає можливість класифікувати їх як "малошумні"¹⁸. Як зазначалося вище, на сучасному етапі бракує таких фонетичних даних, які б поєднали артикуляційно-динамічні й акустичні ознаки сонантів та уточнили їх класифікаційну приналежність. Це, в першу чергу, стосується визначення сонантів за ознакою напруженості, яка пов'язується в акустиці з інтенсивністю та тривалістю акустичного сигналу. Тлумачення акустичних параметрів часто ускладнюється картиною маскування в акустичному сигналі комплексу артикуляційних ознак, що реалізуються одночасно¹⁹.

Визначення напруженості сонантів за акустичними характеристиками тривалості пов'язане з даними про структуру акустичного сигналу: "чим менший декремент затухання (кут спаду інтенсивності) у резонансних порожнинах, тим чіткіше, напруженіше звучання"²⁰. За Н.О.Любимовою, сонорність як основна характеристика сонантів також визначається через інтенсивність²¹.

Отже, в акустичному аспекті фізична ознака інтенсивності є основним параметром для визначення напруженості, зокрема, напруженості сонантів. В артикуляційному аспекті не знайдено безпосередніх відповідників інтенсивності. Якщо скористатися ознаками "сильні"(fortis)/"слабкі"(lenis), то сила артикуляції має протилежні ви-

значення: з одного боку, ступінь м'язового напруження визначається через силу звуку або гучність, з іншого, – через тиск видихуваного повітря. За першою ознакою сонанти можна визначити як сильні, а за другою – як слабкі.

Таким чином, в артикуляційному аспекті ознака напруженості обирається лише за одним параметром, у той час як навіть основна фаза творення звука реально характеризується кількома складниками і комплексом параметрів. Тому як загальну умову творення звуків мовлення артикуляційну напруженість необхідно вивчати як явище, що характеризує функціонуючу артикуляційну систему з розподіленими параметрами, тобто через їх співвідношення. Подібна методика ще не створена, хоч мали місце декілька спроб, внаслідок яких було зроблено висновки про необхідність "вивчення податливості стінок мовленнєвого тракту, змінних граничних умов з боку як губів, так і голосових зв'язок, зміни площі поперечного перетину мовленнєвого тракту, взаємодії голосового джерела з мовленнєвим трактом і т. ін.²²". Опосередкованим способом вказані параметри мовного тракту можна аналізувати за допомогою кінорентгенографування, тому що всі вони є наслідком зміни напруженості м'язів.

¹Ф. де Сосюр. Курс загальної лінгвістики. – К., 1998. – С. 20; ²Зиндер Л.Р. Общая фонетика. – М., 1979. – С. 108; ³Барановская С.А. Консонантизм современного русского языка (глухость – звонкость, твердость – мягкость): АКД. – М., 1967; ⁴Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. – М., 1987; ⁵Кулина И.Г. Артикуляторные характеристики слоговых структур в современном немецком языке (Экспериментальное исследование с использованием плетизмографа): АКД. — Одесса, 1985. — С. 6-9; ⁶Табін В.І., Тоцька Н.І., Прокопова Л.І., Бойко Н.А., Громова О.С., Примак Є. В. Застосування міографії у фонетичних дослідженнях // Вісник Київ. ун-ту. Сер. філології. – К., 1973. – № 15. С. 72-74; ⁷Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка): ДД. – К., 1980. – С. 15; ⁸Бабьирэ Н.М. Артикуляторная динамика дифтонгов и монофтонгов в молдавской речи: АКД. – К., 1987. – С. 9-11; ⁹Старикова И.А. Артикуляторная динамика гласных в ударных и безударных слогах двусложных слов (экспериментально-фонетическое исследование по данным кинорентгенографирования русской речи): АКД. – К., 1989. – С. 10-14; ¹⁰Павловская Е.Э. Артикуляторная динамика слогов и слов с губными согласными (экспериментально-фонетическое исследование по данным кинофильма и кинорентгенографирования): КД. – К., 1989. – С. 158; ¹¹Бас-Коновенко О.В. Склад в українському мовленні: складотворення та артикуляторна типізація (експериментально-фонетичне дослід-

дження артикуляційної динаміки): АКД. – К., 1999. – С. 14; ¹²Павловская Е.Э. Артикуляторная динамика слогов и слов с губными согласными (экспериментально-фонетическое исследование по данным кинофильма и кинорентгенографирования): АКД. – К., 1989. – С. 22; ¹³Кулина И.Г. Там само. – С. 7-8; ¹⁴Скалозуб Л.Г. Там само. – С. 228-230; ¹⁵Скалозуб Л.Г. Артикуляторная динамика речеобразования (экспериментально-фонетическое исследование на материале русского языка): АКД. – К., 1980. – С. 23-32; ¹⁶Павловская Е.Э. Артикуляторная динамика слогов и слов с губными согласными (экспериментально-фонетическое исследование по данным кинофильма и кинорентгенографирования): АКД. – К., 1989. – С. 22; ¹⁷Бодуэн де Куртене И.А. Избр. труды по общему языкознанию: В 2 т. – М., 1963. – Т. 1. – С. 257; ¹⁸Мандрова Н.А. Консонантизм в языке чалканцев (по экспериментальным данным): АКД. – Алма-Ата, 1982. – С. 18; ¹⁹Сорокин В.Н. Теория речеобразования. – М., 1985. – С. 286; ²⁰Зиндер Л. Р. Там само. – С. 102-103, 181; ²¹Любимова Н.А. Акустические характеристики русских сонантов (групповые и индивидуальные признаки): АКД. – Л., 1966. – С. 3-4; ²²Сорокин В.Н. Там само. – С. 143.

*Віра Берковець,
Київський університет*

Паузація як диференційна просодична ознака функціонального стилю в українській мові

З розширенням сфери функціонування української мови особливого значення набувають дослідження зі стилістики, зокрема, обстеження її фонетичних можливостей. Відомо, що функціональні мовні стилі відрізняються один від одного не лише лексично і граматично, а й фонетично – як на сегментному (звуковому), так і на суперсегментному (просодичному) рівні. У фонетистичці, яка виникла на стику двох дисциплін – фонетики і стилістики – доцільність розмежування сегментного та суперсегментного рівнів доведена лінгвістично і обумовлена фізіологічно, оскільки локалізація мозкових центрів управління механізмами сегментної і суперсегментної фонетики є різною¹.

Дослідження функціонального стилю на просодичному рівні передбачає аналіз таких параметрів, як спосіб членування на синтагми, темпоральні, тональні і динамічні ознаки, а також характер звукової виділеності та ритмічна структура мовлення.

Важливе місце в системі суперсегментних засобів посідає паузація, яка є складовим елементом темпоральних ознак мовлення. Зазвичай під терміном "пауза" розуміють два фонетичних явища – перерву в звучанні та межу синтагматичного членування. Обидва ці явища часто виступають об'єднано, і тоді пауза постає як граматичне явище, яке відображає

синтаксичну будову речення, його поділ на ритміко-сміслові групи – синтагми. Проте можливі й випадки, коли межа членування виражена лише зміною тону або коли пауза не збігається з межею синтагматичного членування і виступає як явище неграматичне.

Усі граматичні паузи розподіляються на реальні – тобто такі, що виражені зміною тону і перервою у звучанні, і сприймані, тобто ті, які утворюються лише зміною тону, темпу або внаслідок сусідства смислових наголосів². Реальні граматичні паузи є основою паузації для всіх типів мовлення, проте основним засобом членування на синтагми є, як відомо, паузи сприймані.

З метою обстеження характеру паузації двох функціональних стилів – художнього та наукового – нами було проаналізовано 5 пар тематичних текстів: Рожа – Агава – Барвінок – Ромашка – Штучне запилення (тут аналізується лише 1 тематична пара текстів (Рожа), де кожен текст дорівнює одному фоноабзацу). Тексти у виконанні висококваліфікованих дикторів Українського радіо були записані в Лабораторії експериментальної фонетики Інституту української мови НАН України з наступним аудиторським та інструментальним аналізом.

Проведений аудиторський та інструментальний аналіз показав, що поділ тексту на синтагми, здійснений аудиторами на підставі врахування сприйраних пауз, не завжди збігається з даними акустичного аналізу: за відсутності реальної фізичної перерви у звучанні можуть сприйматися як паузи різкі коливання частот та зміни інтенсивності (при цьому F (частота коливань) може спадати до 0,00 Гц; значення E (інтенсивність) змінюється більш плавно і рідко опускається нижче 0,02-0,01). Сприймані паузи зустрічаються в усіх текстах, проте більш частотними вони є в науковому стилі. На думку дослідників, кількісний склад сприйраних пауз у тексті по-різному впливає на його ритмічну структуру і часову організацію, що позначається на стилістичних особливостях ритміки й інтонації тексту. Поява таких пауз найвірогідніша в тих місцях тексту, де наявні стійкі синтаксичні конструкції, мовні кліше. Отже, значна кількість сприйраних граматичних пауз у тексті є ознакою високого ступеня його клішированості, що вказує на стилістичне забарвлення паузи³.

Результати темпорального аналізу з урахуванням фізичних пауз подано у табл. 1.

Таблиця 1

Рожа

Аналізовані параметри	Художній стиль			Науковий стиль		
	Диктори			Диктори		
	Р.	Г.	П.	Р.	Г.	П.
Час звучання тексту, сек.	56,96	59,55	46,40	54,61	58,69	45,93
Часовий коефіцієнт фізичних пауз	1,28	1,36	1,29	1,26	1,39	1,29
Кількість пауз	24	32	25	33	36	29
Середня тривалість паузи, сек.	0,51	0,49	0,42	0,34	0,46	0,36

Наведені у таблиці дані можна прокоментувати таким чином:

1) різниця між найшвидшим і найповільнішим прочитанням художнього тексту дикторами становить 13,149 сек., тоді як наукового – 12,761 сек., що свідчить про більшу варіативність інтонування саме художнього стилю, зумовлену його емоційною насиченістю та експресивністю на відміну від більш однозначного прочитання наукового тексту;

2) різниця між кількістю вичленовуваних пауз у художньому стилі становить 8, у науковому – 7, що підтверджує тезу про ширшу варіативність у прочитанні художнього стилю;

3) усереднений часовий коефіцієнт фізичних пауз, який вираховується як загальний час звучання тексту/час його звучання без пауз, у художньому стилі становить 1,31, у науковому – 1,313, тобто паузи займають майже однаковий проміжок часу в текстах обох стилів,

4) середня тривалість паузи (усереднена за даними 3 х дикторів) становить у художньому стилі 0,47 сек., у науковому – 0,38 сек. Тобто пауза в науковому стилі є коротшою, ніж у художньому, що обумовлюється характером тексту, який містить багато вищів¹

Проаналізувавши довжину пауз у текстах двох стилів, ми поділили усі паузи на 3 групи: короткі (0,150 – 0,350 сек.), середні (0,350 – 0,750 сек.) і довгі (0,750 – 1,000 і більше сек.). Результати аналізу подано в табл. 2²

Таблиця 2

Частотність пауз, %	Художній стиль			Науковий стиль		
	Диктори			Диктори		
	Р.	Г.	П.	Р.	Г.	П.
Короткі	29,2	37,5	44	60,6	36,1	51,7
Середні	54,2	40,6	48	33,3	55,6	48,3
Довгі	16,7	21,9	8	6,06	8,3	0

Отже, для паузації наукового стилю частотнішими є здебільшого короткі (у тому числі й надкороткі – від 0,064 сек. до 0,150 сек., середня кількість яких серед усіх коротких пауз становить близько 23%) та середні паузи і дуже незначною мірою представлені довгі, тоді як для художнього стилю найхарактернішими є середні паузи, а відсоток довгих пауз зростає порівняно з відповідним показником у науковому стилі. Якщо короткі й середні паузи вважаються стилістично нейтральними, то довгі паузи є стилістично забарвленими: вони частотніші в емоційних текстах і їхня присутність у художньому стилі є абсолютно мотивованою, оскільки вміння "тримати паузу" завжди було ознакою акторської майстерності.

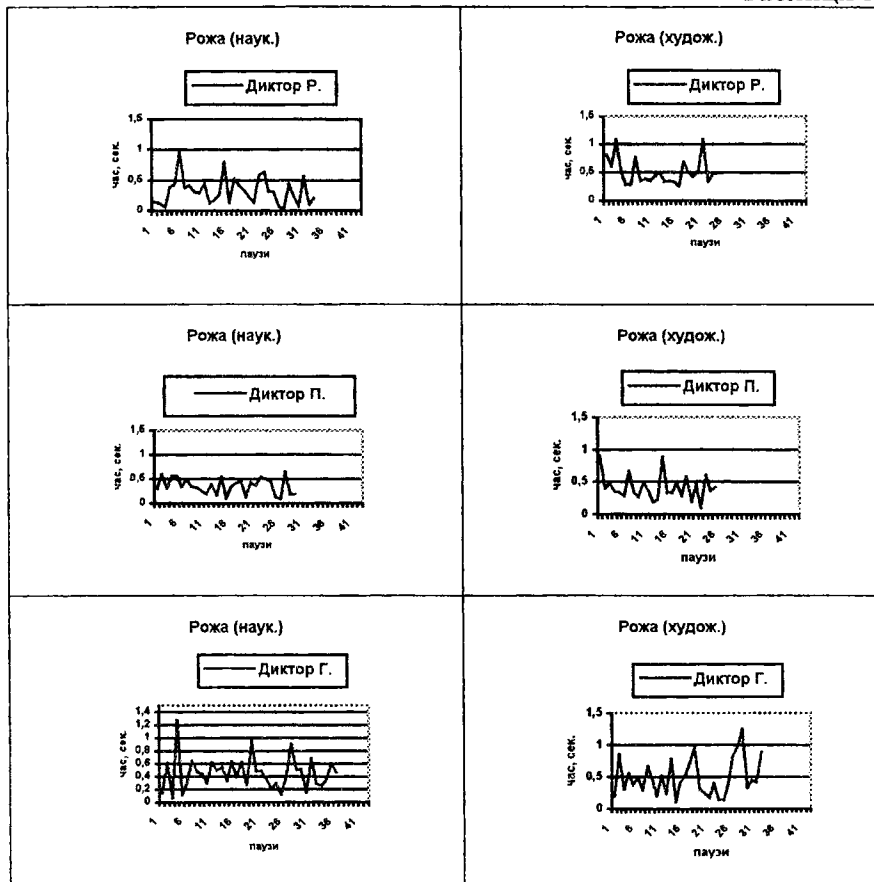
Незважаючи на те, що і найдовша (1,278 сек.), і найкоротша (0,064 сек.) паузи були виявлені саме в тексті наукового стилю, загалом для паузації наукового стилю характерна тенденція до ізохронності; між сусідніми паузами в тексті не такі різкі контрасти щодо тривалості, як у художньому стилі, у їхньому наростанні/спаданні простежується певна ритмічність.

Порівняльні характеристики щодо тривалості пауз у двох функціональних стилях наведені у табл. 3, де на кожному з графіків на вісі абсцис (горизонтальній) позначено кількість пауз, а на вісі ординат (вертикальній) – тривалість кожної паузи (у сек.). Можемо спостерегти, що на графіках, розташованих зліва (тексти наукового стилю), амплітуда коливань тривалості пауз є ширшою (від найкоротших до найдовших), проте відносно стабільною і рівномірною, тоді як на графіках справа (тексти художнього стилю) виразно виділяються "пікі" – довгі паузи (0,750 – 1,000 і більше сек.), яких більше порівняно з науковим стилем.

Відомо, що початок і кінець тексту є найбільш релевантними його частинами. Очевидно, це має позначатись і на паузації як складовій темпу, оскільки найважливіша інформація передається в уповільненому темпі,

менш важлива – у пришвидшеному. Відповідно початок і кінець тексту виділяються довгими паузами; найбільш послідовно це простежується в художньому стилі, менш виразно – в науковому, де у вимові диктора П. довгих пауз взагалі не було виявлено.

Таблиця 3

На відміну від граматичних (сприйманих та фізичних) пауз, які виражаються стилістично нейтральними, паузи неграматичні є стилістично або смислово забарвленими. Неграматичні паузи поділяються на неспокійні, неусвідомлені (паузи хезитації) та зумисні, усвідомлені (дикторські та психологічні). Паузи хезитації як такі, що більш притаманні розмовному мовленню, є дуже різноманітні.

тні в художньому стилі, проте одна така пауза помічена в науковому стилі у диктора Р. при вимові складного двокомпонентного терміна після першої його частини. Паузи дикторські (термін О.А.Бризгунової), які первинно виникли через технічні вимоги акустики і стали фіксуватися перед новими іменами, назвами, складними синтаксичними цілими, більш характерні для наукового стилю, де вживаються перед складними терміносполуками та цифровими даними. Натомість паузи психологічні, які виділяв ще К.С.Станіславський на протипагу паузам логічним, властиві художньому стилю як такі, що надають текстові більшої експресивності, емоційності та виразності: "...*їні ворсисті стебла, їне/ ворсисте листя...*"; "...і маєш відчуття, що/ якби зараз сам або хтось інший спробував зрвати хоч би/ одне-однісіньке їне стебло..." тощо.

Таким чином, пауза є релевантним стиледиференційним компонентом функціональних стилів, які різняться за розподілом граматичних і неграматичних, сприйманих і фізичних пауз, їх характером і тривалістю, за співвідношенням паузації до фонації тощо.

¹Черемисина Н.В. Аспекты и эвристическая значимость фоностилистики // Актуальные вопросы интонации. – М., 1984. – С. 77; ²Черемисина Н.В. Русская интонация: поэзия, проза, разговорная речь. – М., 1982. – С. 13; ³Иванова-Лукьянова Г.И. Суперсегментная фонетика в функционально-стилистическом аспекте // Грамматические исследования. Функционально-стилистический аспект: Суперсегментная фонетика. Морфологическая семантика. – М., 1989. – С. 45-46; ⁴Антипова А.М. Ритмическая система английской речи. – М., 1984. – С. 48.

Валерій Чемес,
Київський університет

Персоналізація суб'єктивного уявлення про еталонний зразок національної мови

(за матеріалами анкетування київських студентів)

У межах комплексного дослідження проблем, пов'язаних із соціолінгвістичним моделюванням мовного буття різних соціальних стратів українського суспільства протягом 1995-2000 рр. було здійснено 6 серій (порічно) анкетувань пілотного характеру, зокрема і в студентському середовищі. В останньому випадку референтними групами визначено студентів різних курсів і факультетів гуманітарного профілю Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Нижче розглядаються результати анкетування лише студентів I курсу спеціальності "Українська мова і література",
© В.Чемес, 2001

що зумовлене повною представленістю матеріалів (за всіма роками діапазону), цілком достатньою для відповідних висновків кількістю одержаних анкет, а також регулярністю часової відстані між серіями анкетувань (всі проводилися у вересні відповідного року). Умови і особливості проведеного анкетування: місце – навчальна аудиторія; засіб – комплексна багаторівнева анкета з "віялом" пропонованих відповідей для вибору серед них адекватних рівневі оцінки і самооцінки відповідних контрольованих змістом анкети параметрів (початковий етап анкетування передбачав також заповнення власне соціологічного модуля – дані про особу анкетованого); характер анкети – анонімна; наголошувалося на спонтанності, неангажованості відповідей (для уникнення небажаного ефекту співпраці респондентів із розробником анкети); час на заповнення анкети – спеціально не обумовлений; спосіб обробки і презентації даних анкетування – статистичний з побудовою графіків-діаграм (останні побудовано з використанням бази даних анкетування, опрацьованої в середовищі Windows: Microsoft Excel 97).

Кількісна характеристика анкетованих груп: 1995 р. (надалі – 1995) – 72 особи; 2) 1996 р. (надалі – 1996) – 75 осіб; 3) 1997 р. (надалі – 1997) – 51 особа; 4) 1998 р. (надалі – 1998) – 88 осіб; 5) 1999 р. (надалі – 1999) – 80 осіб; 2000 р. (надалі – 2000) – 101 особа.

Анкета в цілому містила близько 50 питань різноманітного характеру, співвідносних із серією відповідних соціолінгвістичних гіпотез, закладених при її формуванні. Далі йтиметься лише про одне питання-модуль, соціолінгвостатистичне представлення відповідей анкетованих із якого видається досить показовим, а саме:

38. Назвіть, будь ласка, імена 3-5 відомих усім людей, мова яких, на Вашу думку, є еталоном (зразком) правильності і краси української мови:

304 .....

305 ..... і т. д.

При "представленні" зазначеного питання анкетованим було зроблене застереження про те, що названими можуть бути імена будь-яких осіб ("маєте право називати імена і живих і мертвих").

Робоча гіпотеза: У свідомості мовців окремого соціуму існують певні суб'єктивні уявлення про еталонні з функціональних, естетичних, світоглядних (ідеолого-міфологемної) тощо поглядів втілення конкретних осіб, які виступають своєрідними символами-зразками досконалості володіння етнічною мовою. Такі символи мають історичний характер, що пов'язане з динамікою своєрідної рівнодійної,

утворюваної сукупністю ментальнісних стереотипів. Останні формуються під дією двох типів факторів позамовного характеру:

1. Макрофактори, що діють інтегрально як своєрідне соціо-ідеологічне тло, пов'язані, насамперед, звичайно ж, із зміною функціонального статусу української мови. Повна предметна парадигма таких факторів за відповідними соціолого-психологічними аспектами включає такі конкретні компоненти: 1) Регіонально-етнодемографічний (мовна ситуація на предмет співвідношення етносів за певними регіонами країни і в цілому); 2) власне демографічний (співвідношення показників демографічної відтворюваності населення, зокрема окремих етносів, окремих соціальних стратів тощо); 3) власне мовний (характер і ступінь поширеності двомовності); 4) мовно-освітній (мова здобуття освіти); 5) власне освітній (ступінь загальної освіченості населення); 6) урбанізаційний (характер урбанізації населення за регіонами); 7) фактор соціальної приналежності індивіда (мовно-культурні пріоритети представників певних територіальних і соціальних стратів); 8) регіонально-історичний (національно-культурний континуїтет за різного ступеня деукраїнізації/ збереженості національної традиції); 9) мовно-релігійний (мовна лібералізація у православній церкві); 10) культурологічний (вивільнення і ефективне використання культурологічного спадку нації); 11) фактор мовно-культурної соціалізації (інтеріоризації) особи як субєкта соціуму (подолання негативних ментальнісних стереотипів мовно-культурного характеру у напрямку національно-консолідативного самоототожнення – етнічне "Я", національне "Я", державницьке Я)¹.

2. Мікрофактори, пов'язані з феноменом мінливості соціокультурного середовища, яке впливає на спонтанну динаміку заповнювання актуалізованої ("оперативної", синхронної) сфери мовно-культурницьких стереотипів певного індивіда на противагу сфері "тривалій" (базовій, архетипній). Серед них, з огляду на аналізоване тут питання анкети, зокрема такі: 1) письменники; 2) митці, артисти; 3) політики, громадські діячі; 4) журналісти, інші працівники засобів масового інформування.

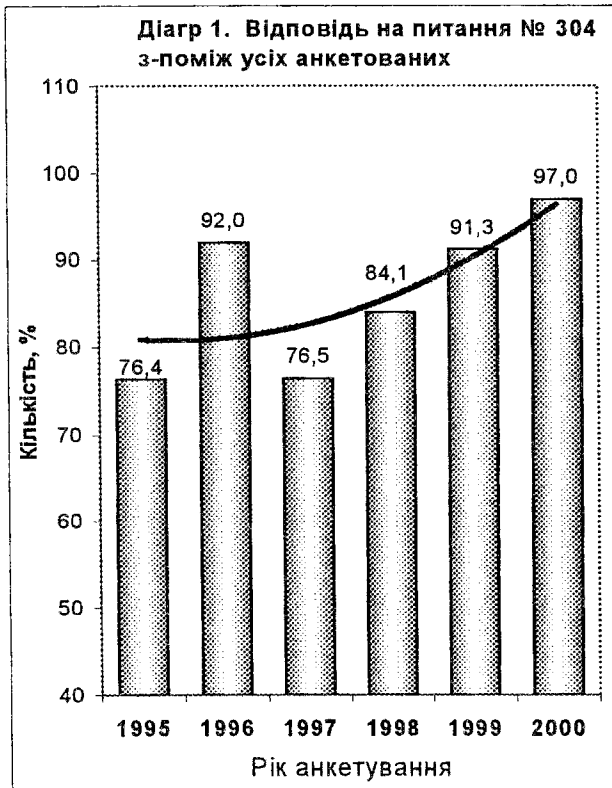
Обговорення результатів анкетування

1. Загальна характеристика одержаних відповідей

1) Більше $\frac{3}{4}$ респондентів у кожній з усіх порічних серій анкетування відповідали на зазначене питання (не пропускали його з тих чи інших міркувань) – див. **Діагр. 1**.

Причому, за винятком 1996 (сплеск респондентської активності), дані інших серій відображають показову динаміку зростання тих, що відповіли на запропоноване питання (дані на **Діагр. 1**, як і на інших наведених далі, подаються з використанням спеціальної функції для

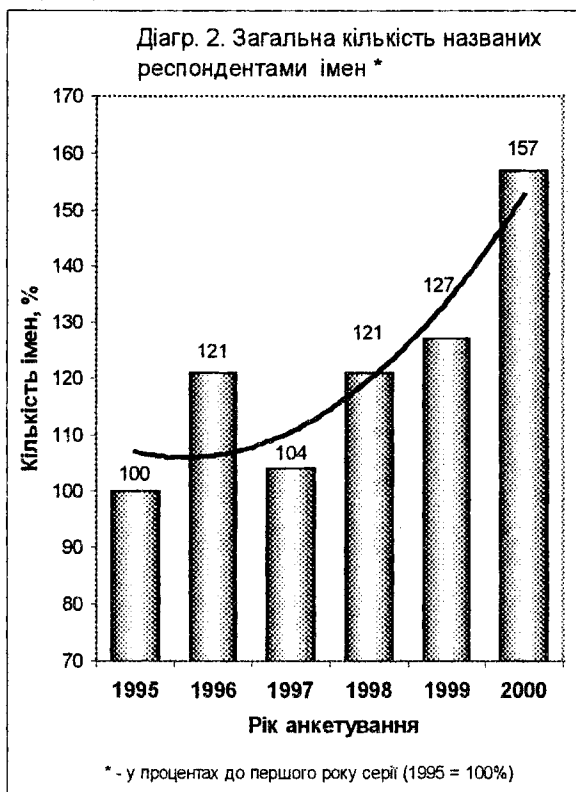
побудови діаграм у прикладній програмі Excel – додати лінію тренду – апроксимація і згладжування, яка в усіх діаграмах будувалася як поліноміальна). Відтак, можна констатувати у респондентів зростання інтересу до самої предметної сфери цього питання і ступеня окресленості суб'єктивних уявлень респондентів;

2) поява у пізніших серіях більшої загальної кількості постатей-символів у парадигмі, тобто розширення їх корпусу (див. Діагр. 2).

Так, у 2000 кількість названих імен у 1,5 рази більша, ніж у 1995. Загалом увесь список імен 1995-2000 нараховує 164 особи (див. Додаток, у якому подано сукупну (за сумою всіх років) частотну вершину (40 імен), що згадувалися не менше 5 разів у відповідях респондентів). Таке розширення пояснюється, насамперед диверсифікацією як самої соціокультурної структури україномовного соціуму, зростанням кількості осіб

у різних сферах суспільного життя, здатних викликати інтерес у представників певних референтних груп, що розширює можливу сферу їхнього "пошуку" при потребі вибору, так і диверсифікацією самих стратегій вибору респондентами відповідно до розширення їх особистої шкали соціокультурних вартостей. Іншими словами, є з кого вибирати і є когнітивний механізм внутрішньої мотивації такого вибору. Попри неухильне розширення загального списку імен від 1995 до 2000, все ж можна говорити про досягнення у останніх серіях певного стабілізаційного рівня у показника кількості тих імен, що трапляються у серії лише 1 раз (54,5 – 53,6 %).

Річ у тому, що поява таких імен має подвійне пояснення: з одного боку це пов'язано з мотивацією, зазначеною у попередньому пункті (зростання відсотка імен, названих лише 1 раз – від 1995 (50,0%) до піку

– 1997-1998 (57,4-57,1%), а з іншого – може бути свідченням подолання певної "розмитості" мотивацій у напрямку до більшої консолідативності верхньої (частотнішої) частини списку (1999-2000);

4) Показовим є також при зіставленні серій опитувань неухильне зростання у списку імен тих осіб, що є абсолютними сучасниками респондентів, тобто тих, котрі є активними діячами певних сфер суспільно-культурного життя, на протипагу зменшенню кількості імен знакових фігур українського культурно-історичного пантеону (із 40,3% для 1995 до 58,0% для 2000).

Особливо показовим у цьому стосунку є своєрідний "вибух" у серіях 1999-2000 – більш ніж 10 %, яким остаточно, варто сподіватися, подолано загальний 50-відсотковий рубіж (відповідно 59,3 і 58,0).

Варте уваги також те, що у корпусі імен за наведеним вище критерієм не вдалося відзначити, певної динаміки зростання або зменшення загального відсотка імен жінок – у середньому вони складають бл. 21 %. Навряд чи цей показник має достатню генералізуючу силу: надто контроверсивним може бути висновок – багато це чи мало і чи відбивають ці показники реальну роль жінок у сучасному українському суспільстві у формуванні національного мовного ідеалу. Втім частка імен жінок-сучасниць серед усіх імен жінок досить показова (див. наступний пункт).

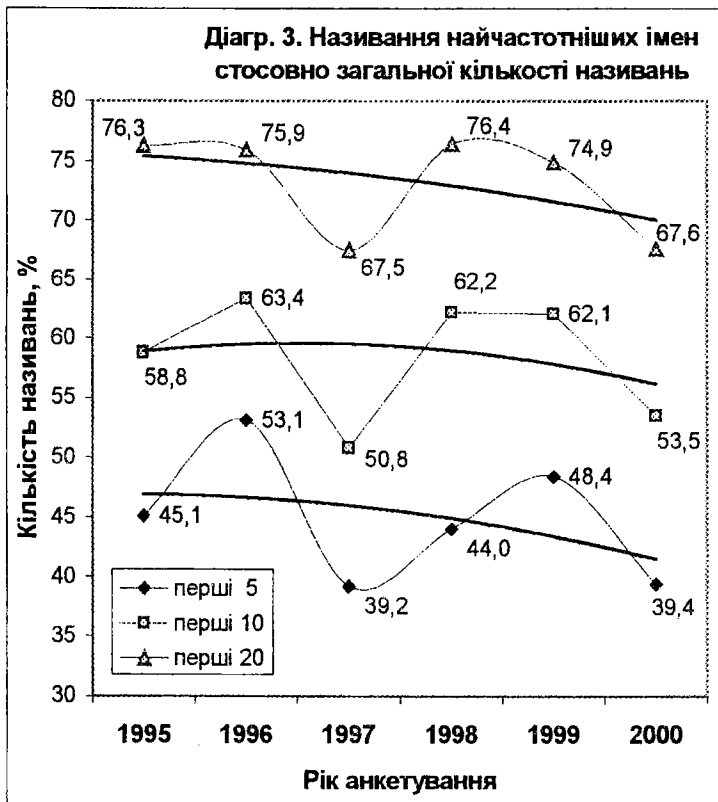
Незначна частина респондентів називали імена їхніх учителів, викладачів, інших близьких людей, але мало відомих в Україні, щоб можна було брати ці імена під увагу при відповідному аналізі.

5) У відсотковому вимірі деякі обговорювані вище показники являють в межах діапазону 1995-2000 таку, зокрема, картину:

78,6 % всіх названих імен – імена чоловіків (відповідно 21,4 – жінок); 59,1% всіх названих імен – імена сучасників (40,9 – "класиків"); 71,1 % всіх імен сучасників – імена чоловіків (28,9 – жінок); 42,0% – імена чоловіків-сучасників стосовно всіх названих імен (жінок – 58); 53,4 % – імена чоловіків-сучасників стосовно всіх імен чоловіків; 80,0 % – імена жінок-сучасниць стосовно всіх імен жінок, відтак можна твердити, що існує виразна тенденція до відчутного переважання у списку імен жінок власне імен сучасниць (пор. цей показник для чоловіків – 59,1 проти 80,0 % для імен жінок, а також 21,4 % загальної кількості імен жінок і на 7,5% імен жінок більший показник у списку всіх імен сучасників (28,9).

б) П'ятірка, десятка, двадцятка найчастотніших називань імен демонструє певну універсальність щодо відсоткового співвідношення з рештою названих у серії імен і не відбиває закономірної відсоткової деконцентрації імен у першій п'ятірці, десятці тощо у напрямку 1995 → 2000 (див. **Діагр. 3**). Іншими словами, попри тенденційну змінність "верхнього" списку від серії до серії на предмет конкретних імен і їхньої частотності (див. нижче), кількісні показники певної сукупності (п'ять, десять тощо) названих імен залишаються відносно стабільними (у відсотковому вимірі) від серії до серії. Ця константа добре ілюструється і лініями тренду, які в цьому випадку розташовуються майже горизонтально, з незначним загальним пониженням у напрямку до серії 2000, притому що самі дані являють певне "чергування" (*вгору – вниз – вгору – вниз*).

7) Співвідношення відомих у країні діячів різних сфер серед імен сучасників виявляє виразну динаміку у напрямку 1995 → 2000 (див. Діагр. 4). Більш ніж подвійне зростання кількості імен представників ЗМІ, журналістів при ще більшому зменшенні "присутності" у списках митців, артистів, і особливо – письменників. Останнє пояснюється не лише певною втратою творчої потужності значної кількості українських письменників, а й тим, що більша частина тих з-поміж них, хто у 1995-1996 домінував у відповідних списках через їхні публіцистичні виступи, активну громадську діяльність, прийшли і в політику, а дехто і остаточно поміняв амплуа творчого робітника на політика. Митці ж, артисти, розділившись на представників поп-культури й елітарного мистецтва, кожен із відповідно своєї причини, не "дотягують" до статусу знакової фігури. Політизоване суспільство, яким є сучасна Україна, воліє слухати носіїв актуалізованої, коментованої інформації з усіх аспектів суспільно-політичного життя, що значною мірою пояснює такий високий показник "ЗМІ, журналісти".

2. Якісна характеристика відповідей респондентів

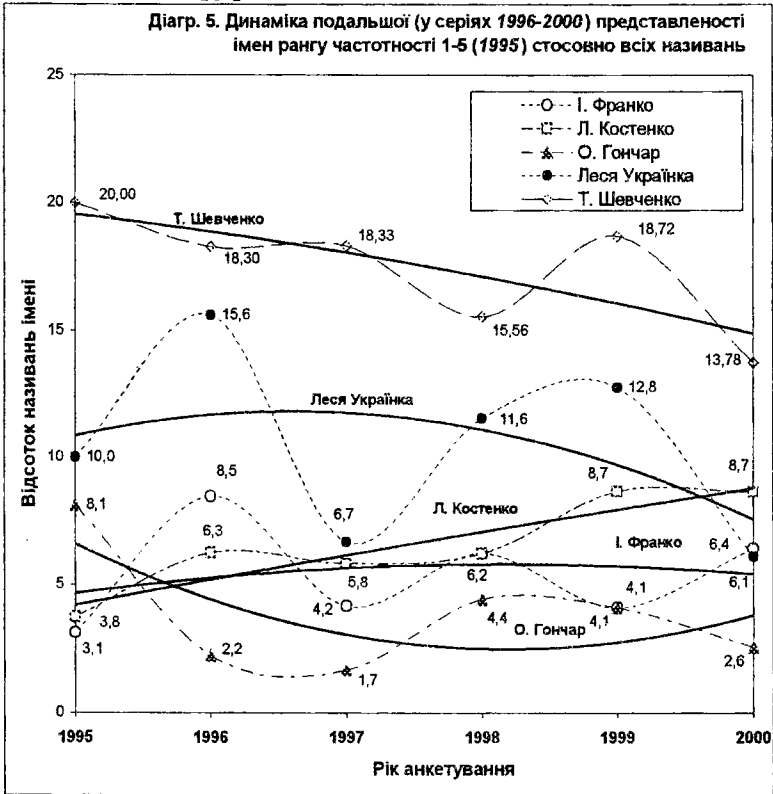
До якісних параметрів результатів дослідження віднесемо серед інших і такі показники: посерійні лідери списків і динаміка їх стабільності/ змінності у вершинах списків, зокрема і серед конкретних імен діячів-сучасників (за характером їхнього соціального статусу, характеру професійної діяльності тощо);

відмінності як у самих складниках списку (конкретні імена), так і в сукупних кількісних показниках залежно від статі анкетованих: *чоловіки – жінки* тощо.

1) Для порічних списків імен характерним є значне їх якісне оновлення, про що свідчить, зокрема, співвідношення збережених і втрачених імен першої двадцятки об'єднаних порічних списків: (1) 1995-1996 і (2) 1999-2000. Так останній відрізняється від попереднього на 41 %. Іншими словами, лише 59% імен зустрічаються в списках обох часових діапазонів, відтак можна твердити про двомодульну структуру списку (зокрема, і верхньої її частини). Перший модуль – стабільно (в анкетах кожного року опитування) відтворюване "ядро", другий – мобільна відносна "периферія". Цікаво, що навіть у верхній частині списків оновлення відбувається не лише за рахунок імен сучасників, а й за рахунок імен діячів попередніх часів. Наприклад, якщо йдеться про письменників, – то і за рахунок імен класиків. Так, крім інших (у межах двадцяти найчастотніших імен) у 1995-1996 названо *В. Винниченка*, ім'я якого відсутнє у 1999-2000, натомість тут маємо імена *І. Багряний*, *О. Довженко*, *Гр. Гюттонник*. А до стабільно відтворюваного "ядра" належать імена: *Т. Шевченко*, *І. Франко*, *Леся Українка*, *О. Гончар*, *І. Котляревський*, *М. Рильський*, *В. Симоненко*, *І. Држч*, *М. Коцюбинський*, *В. Сосюра*.

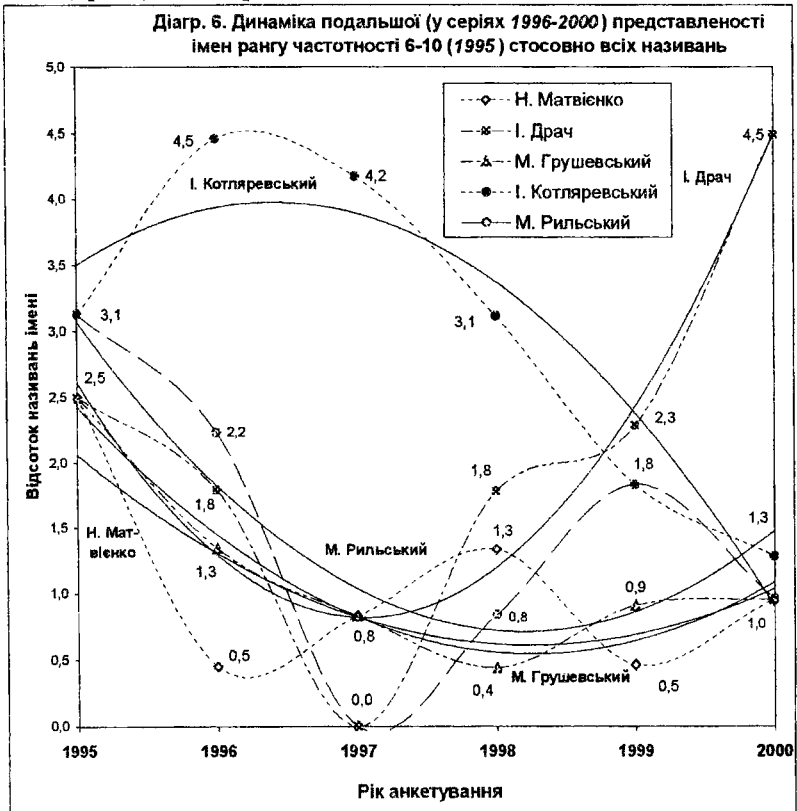
2) Динаміка показників частотності називання імен відповідно до з'явлених порічних серій опитувань відображена на діаграмах 5-7. Через відсу-

тність місця на них представлено лише імена-лідери рангів відповідно 1-5, 6-10, 11-15. Причому базою зіставлення приймається, природно, 1995. Тому саме цим можна пояснити присутність на діаграмах імен, показник називання яких на пізнішому часовому зрізі іноді дорівнює навіть нулеві – адже виходилося з того, що в початковому зрізі це ім'я фігурує серед лідерів. Такі приклади – ще одне свідчення динамізму преференцій респондентів залежно від актуальної конфігурації культурологічного простору – джерела відповідних імен для вибору респондентами.

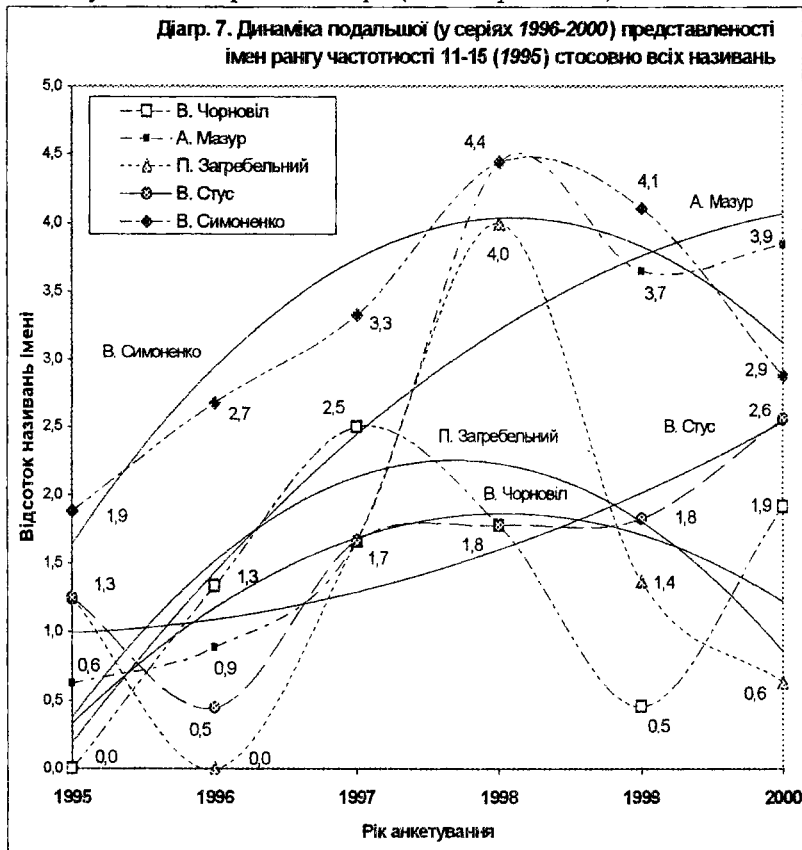
3) Як і слід було сподіватися, постать *Т.Шевченка* залишається абсолютним лідером у всіх серіях опитувань. Імена, які також ніколи не залишають межі першої п'ятірки найчастіше згадуваних: *Леся Українка*, *І.Франко*, *Ліна Костенко*. (Діагр. 5). Інші ж, ніколи не виходячи за межі першої двадцятки, виявляють "пульсуючий" показник сукупного називання респондентами за відповідними

роками. До таких, зокрема, належать *О.Гончар*, *І.Котляревський*, *Н.Матвієнко*, *В.Чорновіл* та ін. Так для останнього "піком" персоналізації в його особі найдосконалішого мовця є 1997, максимальний спад показника – 1999 (у соціальному контексті це час втрати сподівань на єдність національно-патріотичних сил), знову підйом як ефект канонізації особи – по смерті В.Чорновола. Ще один тип динаміки – надзвичайно широка амплітуда показника, що добре видно на прикладі імені *І.Драч* (див. **Діагр. 6**): показники в діапазоні від 0 до 4,5 %.

4) Певну інтегральну характеристику динаміки сукупної кількості називань добре ілюструють відповідні лінії тренду. Так, стали тенденцію (хоч і різної інтенсивності) до зростання представленості у списку засвідчують імена: *Ліна Костенко* (**Діагр. 5**), *Алла Мазур*, *В.Стус* (**Діагр. 7**); до спадання – *Т.Шевченко* (**Діагр. 5**), *І.Котляревський* (**Діагр. 6**)

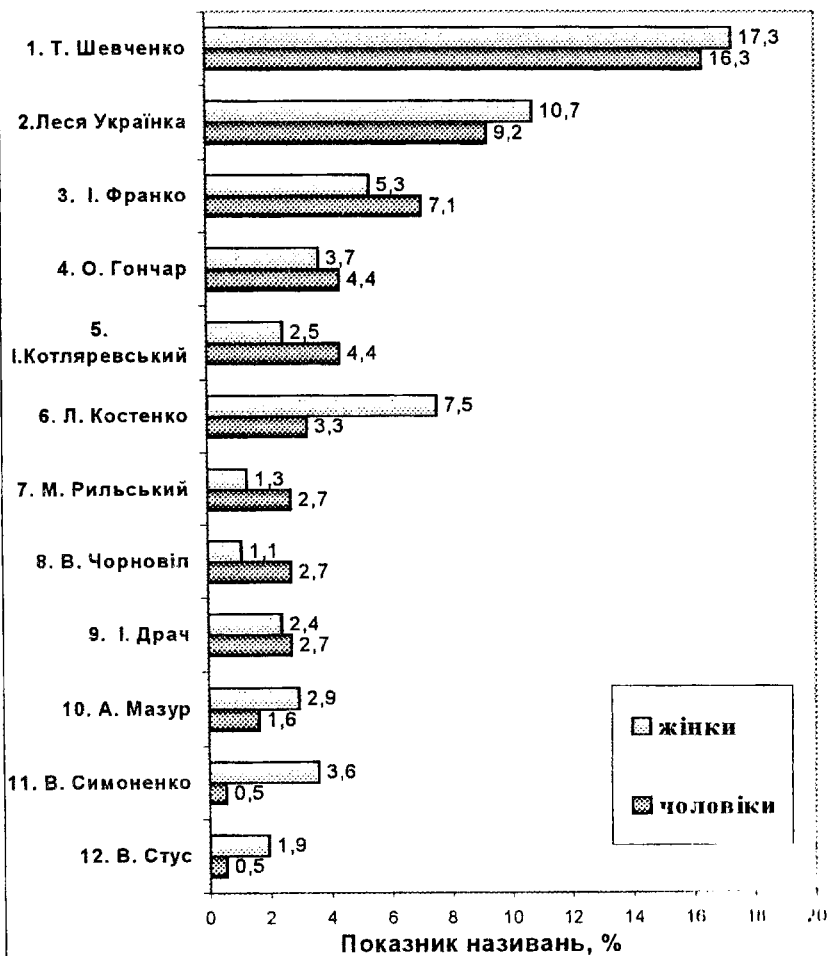
та ін. Для одних імен (*Т.Шевченко*) відносно спадання пояснюється лише загальним розширенням списку представлених імен, оскільки як лінія тренду для *Т.Шевченко* не має вигинів, так і абсолютні дані відносно рівні, нестрибокподібні (пор., наприклад, лінію і дані для *Леся Українка* – Діагр. 5), що свідчить про стабільність відтворюваності цього імені, відсутність у суспільній свідомості будь-яких переосмислень постаті Т.Шевченка на предмет поставленого перед анкетованими питання. Для інших це пояснюється згасанням інтересу, певною пересиченістю вільним доступом до творчості автора (*І.Котляревський*) тощо.

Зростання ж показника називання імені (переважно сучасників) можна пояснити зростанням громадської чи творчої активності їх

носіїв (*І. Драч*) або ж у випадку з деякими письменниками – повним їх "відкриттям" громадськістю через зняття заборон на їхнє ім'я і творчість (*В.Симоненко, Ліна Костенко*), а у деяких випадках ще й як результат ефекту суспільної "іконізації" особи (*В.Стус* та ін.).

Діагр. 8. Вершина списку імен 1995-2000 за статтю респондентів

5) Звичайно, в межах референтної групи анкетованих залежно від певних змінних власне соціологічного модуля дані будуть дещо відмінними, що дозволяє робити зіставлення даних за відповідними додатковими критеріями. Так, наприклад, якщо зіставити відповідні дані за критерієм характеристики анкетованих "чоловіки – жінки", то загальна картина буде дещо відмінною. На Діагр. 8 показано преференції всього масиву анкетованих (1995-2000) за зазначеною змінною. Відчутно більшими у кількісному вираженні (в середньому близько 2 %) для чоловіків є преференції стосовно імен *І.Франко*, *І.Котляревський*, *В.Чорновіл*, а для жінок – *Л.Костенко* (+4,2 %!), *В.Симоненко* (+3,1 %), *В.Стус*. Втім у цілому інтегральне представлення імен всього масиву (1995-2000) майже повністю повторює список найпопулярніших імен, поданий на діагр. 5-7.

Врахування результатів, обрахованих за відповідними різними змінними соціологічного модуля анкети (окрім статі також: вік, національність, студент першого – останнього курсу (тут ідеться про різні рівні суспільного досвіду в стосунку до отриманих нових знань за час навчання у вищій школі), середовище одержання середньої освіти (село – місто, деукраїнізований – недеукраїнізований регіони тощо), рідна мова анкетованого, мова родинного спілкування, сфери вживання української мови тощо), безперечно, дадуть можливість деталізувати і увиразнити узагальнені дані, які аналізувалися у цій статті.

Підбиваючи підсумки, варто наголосити, зокрема, на такому:

1) Відповіді респондентів на зазначене питання анкети характеризується природним ступенем суб'єктивності, зумовленої рівнодією таких позамовних чинників як часова динаміка, динаміка суспільно-політичного розвитку країни загалом, і соціокультурного зокрема, котрі, у свою чергу, індивідуально-своєрідно відбиваються у ментальнісній сфері кожного анкетованого;

2) різночасовість анкетування з інтервалом у 1 рік виявляється релевантною для одержання характерних кількісних і якісних співвідношень між конкретними названими респондентами іменами в аспекті їх (імен) рухливості у часі);

3) попри закономірну маркованість відповідей окремого індивіда, пов'язану із зазначеною суб'єктивністю сприйняття дійсності, відповіді анкетованих виявляють виразну стереотипність відповідей, зумовлену, зокрема, і якісною релевантністю відповідних референтних

груп (час, стать, характер занять, національність, рідна мова тощо). Зрештою, маємо справу із універсальною категорією (феноменом) суспільної свідомості, яка виявляється достатньо структурованою і в аналізованому її сегменті;

4) як видно із списків імен, що називалися в анкетах, навряд чи йдеться про виборі імен осіб-пріоритетів лише про власне лінгвістичний критерій, якого дотримуються респонденти. Українське мовлення багатьох осіб, чії імена наводяться в анкетах, часто далеке від сталонності з фахового погляду (за винятком тих, чия досконала мова є фахово обумовленою – письменники, журналісти тощо). Відтак, критерієм часто виступають такі характеристики як соціальний статус мовців, їх світоглядні пріоритети, громадська активність, присутність на поверхні політичних, культурологічних, мистецьких процесів тощо, особливо коли йдеться про імена сучасників;

5) якісно-кількісна рухливість складу імен у синхронних зрізах-серіях анкетувань виявляється у пропорційному і непропорційному спаданні, пропорційному і непропорційному зростанні, у пульсуючій динаміці, різкому спаданні, різкому зростанні присутності певного імені (класу імен) у частотних вершинах і у цілому списку загалом. Іншими словами, репрезантаційна історія кожного імені в охопленому часовому діапазоні є своєрідною, що є доказом належної чутливості анкетованих до індивідуальної "історії" певної особи-носія української мови. Це дозволяє говорити про загальну "дігностувальну" функцію певної референтної групи не лише на предмет компетентності у конкретній сфері діяльності (бездоганність володіння національною мовою), а й на предмет максимальної психо-соціальної толерантності певної суспільної верстви (страту) до окремої постаті загалом. Втім на проблему досконалості мовлення як одну із засад соціального успіху особи уже давно вказують теоретики так зв. *public relations*;

6) досить виразно динаміку пріоритетності виявляють і сфери людської діяльності як джерела вибору імен відповідних осіб. Навіть на відносно незначному часовому відтинку співвідношення цих сфер може суттєво змінюватися, що, у свою чергу, є своєрідним барометром пріоритетну зорієнтованість соціуму на представників певної соціо-фахової сфери як джерела відбору відповідних імен;

7) отримані результати анкетування дають можливість окреслити сфери необхідної концентрації зусиль усіх, хто причетний до впровадження пріоритетів мовної політики держави, як такі, що від них

насамперед вилежить формування позитивних ментальнісних (когнітивних) стереотипів у свідомості різноманітних стратів сучасного українського суспільства щодо функціональної розбудови рідної мови (прагматичний аспект). У 2000, як було показано вище, це, в найширшому сенсі, сфера засобів масової інформації;

8) потенціал дослідження (з використанням інших закладених у структурі комплексної анкети змінних) видається високим і продуктивним: отримані і опрацьовані дані свідчать про припустимість, можливість і перспективність такого типу аналізів і зіставлень, звичайно ж з необхідною екстраполяційною перевіркою запропонованих гіпотез і положень на більш широкому спектрі референтних груп – компонентів моделі загальної структури сучасного українського суспільства².

Додаток

Сукупна, за сумою показників усіх 6 порічних серій, частотна вершина із 40 імен, згаданих не менше 5 разів у відповідях респондентів

Т.Шевченко 215; Леся Українка 132; Л.Костенко 87; І.Франко 73; О.Гончар 47; В.Симоненко 41; І.Котляревський 35; А.Мазур 35; І.Драч 31; В.Стус 21; М.Рильський 19; П.Загребельний 18; В.Чорновіл 17; О.Довженко 16; М.Грушевський 14; М.Коцюбинський 14; П.Тичина 14; Н.Матвієнко 13; І.Нечуй-Левицький 12; В.Сосюра 11; Ю.Мушкетик 11; Д.Павличко 10; Л.Кравчук 10; Г.Квітка-Основ'яненко 9; І.Багряний 8; М.Вересень 8; Т.Стратієнко 8; Б.Грінченко 7; А.Малишко 7; В.Винниченко 7; М.Стельмах 7; Б.Олійник 6; Б.Ступка 6; М.Зеров 6; Гр.Тютюнник 5; Є.Сверстюк 5; М.Жулинський 5; М.Хвильовий 5; О.Сафонов 5; О.Сумська 5.

¹Детальніше про це // *Соціолого-психологічні виміри мовно-культурного буття нації (до питання про можливі об'єктивні фактори позитивної дії) // Язык и культура. IV междунар. конф. Матеріали. – К., 1996. – Ч. II. – С. 152-159;* ² // у цьому зв'язку в автора: *Функціонально-комунікативна потужність української мови у студентському середовищі (регіонально-лінгвостатистичний аспект) // Матеріали Всеукр. наук. конф. "Провідні лінгвістичні концепції кінця ХХ століття". – Львів, 27-29 листопада 1996 р. – С. 254-255; Державна мова у студентському середовищі столиці (часово-динамічний аспект) // Вісн. Київ. ун-ту. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика. – К., 2000. – Вип. 8. – С. 70-73.*

ЗМІСТ

Лексика і стилістика

Ашиток Н.	Внутрішня форма слова у семантичній структурі слова	3
Гапченко О.	Вплив тезаурусних чинників на внутрішню форму номінативних одиниць	10
Вакулик І.	Прояви синонімії в сучасній науковій термінології	18
Чумак Т.	Лексико-семантична група врожаю в поетичних текстах Бароко.....	26
Глушко Н.	Особливості функціонування явища паронімічної атракції та суміжних з ним понять у романі Л.Костенко "Берестечко".....	30
Заболотня Р.	Поетизація одоративної семантики у ліриці І.Драча	34
Кравченко Л.	Прізвища Лубенщини на -енко (-єнк-о)	39
Дядечко Л.	Фіксація та семантизація крилатих слів та їх прототипів у найдавніших лексикографічних пам'ятках (ономастиконах).....	46

Граматика

Зубань О.	Створення морфемної бази даних: принципи опису морфеми як інваріантної одиниці.....	52
Козленко І.	Морфологічна структура українського дієслова	64
Миронова В.	Інтерференційні зміни у системі парадигм актової латини.....	76
Лаврінець О.	До питання визначення спільних слів у складносурядному реченні	81

ФОНЕТИКА

Дудник З.	Онтологічні та психолінгвістичні критерії інтерпретації кінорентенографічних даних артикуляції	87
Бобкова Т.	До визначення сонантів у фонетичній літературі	96
Берковець В.	Паузація як диференційна ознака функціонального стилю в українській мові.....	101

Соціолінгвістика

Чемес В.	Персоналізація суб'єктивного уявлення про еталонний зразок національної мови (за матеріалами анкетування київських студентів)	106

Навчальне видання

Українське мовознавство

Випуск 23

Редактор О.Грицаюк

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01033, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43, тел.(38044) 221 3222; (38044) 224 9972
факс (38044) 234 2290.

Підписано до друку 22.05.2002. Формат 60x84/8. Вид. № 181.
Друк офсетний. Наклад 100. Умовн.друк.арк 7,0.
Зам. № 22-640.